

KS. TOMASZ GARWOLIŃSKI* – OLSZTYN

ŚLADY DZIAŁALNOŚCI OFICYN JEZUICKICH W WILNIE I BRANIEWIE NA PRZEŁOMIE XVI I XVII WIEKU W ZBIORACH BIBLIOTEKI „HOSIANUM” W OLSZTYNIE JAKO PRZYKŁAD PROCESÓW INTEGRACYJNYCH W RZECZPOSPOLITEJ OBOJGA NARODÓW

Streszczenie

Biblioteka Wyższego Seminarium Duchownego Metropolii Warmińskiej „Hosianum” w Olsztynie jest spadkobierczynią biblioteki Kolegium Jezuickiego w Braniewie, założonego w 1565 roku przez kard. Stanisława Hozjusza. Nie dziwi więc fakt, że duża liczba jej zabytkowego księgozbioru została wydrukowana w oficynach jezuickich w Wilnie i w Braniewie. Artykuł jest próbą omówienia powstałych w nich, a zachowanych w zbiorach księżnicy seminaryjnej starych druków z przełomu XVI i XVII wieku jako swoistego zwierciadła działalności jezuitów w kontekście szerszych procesów religijnych, społecznych i kulturowych, biorąc pod uwagę książki jako element dziedzictwa kulturowego, ale także jako nośnik kultury, wiedzy i nauki. Do takiego opracowania skłoniła autora 450. rocznica unii lubelskiej.

Mikołaj Krzysztof Radziwiłł, zwany Sierotką, porzuciwszy wyznanie kalwińskie, przeniósł warsztat drukarski z Brześcia do Wilna. Drukarnia była własnością M.K. Radziwiłła, jednak pracowała pod opieką jezuitów i tłoczyła niemal wyłącznie książki środowiska jezuickiego. Książę prawdopodobnie w 1586 roku przekazał oficynę na własność kolegium jezuickiemu. Wileńska drukarnia należy do najstarszych jezuickich warsztatów na terenie Polski. Wśród najbardziej znanych autorów druków tam wytłoczonych należy wymienić: Piotra Skargę, Emanuela Vege, Stanisława Grodzickiego czy Marcina Śmigleckiego. Rozprawa P. Skargi *Pro Sacratissima Eucharistia* (1576) zapoczątkowała działalność wileńskiej oficyny.

Jednym z najciekawszych i najcenniejszych druków pochodzących z oficyny w Braniewie jest *Agenda Parva* (1622). Dziełko było przeznaczone dla

* Ks. Tomasz Garwoliński – dr teologii; dyrektor Biblioteki WSD MW „Hosianum” i Wydziału Teologii UWM w Olsztynie; e-mail: tomgar@uwm.edu.pl
<https://orcid.org/0000-0002-2293-0861>

licznych misji jezuickich obejmujących swoim zasięgiem nie tylko litewską prowincję, lecz także Inflanty. Jest nie tylko jedynym zachowanym egzemplarzem w Polsce, ale i na świecie. Ciekawym i dosyć rzadkim drukiem z braniewskiej drukarni jest *Hierosolymitana peregrinatio*. Jest to pierwsza polska drukowana relacja z podróży do Ziemi Świętej. Jej autorem jest M.K. Radziwiłł.

Przykładem współpracy między oficynami w Braniewie i w Wilnie jest tzw. oprawa braniewska, która pojawiła się w ostatniej ćwierci XVI wieku. Narzędzia wykorzystywane do jej wykonania zostały przejęte przez introligatora działającego później w Wilnie i związanego z tamtejszą akademią, a stosowane były aż do 1650 roku.

Słowa kluczowe: Kolegium Jezuickie w Braniewie; oficyna braniewska; Kolegium Jezuickie w Wilnie; Akademia Wileńska; oficyna wileńska; Biblioteka WSD MW „Hosianum”; starodruki

Obchodzona w 2019 roku 450. rocznica unii polsko-litewskiej zawartej w Lublinie skłania do szukania wzajemnych powiązań i oddziaływań w różnych dziedzinach życia społecznego i kulturowego. Niniejsze opracowanie jest próbą omówienia zachowanych w zbiorach Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego Metropolii Warmińskiej „Hosianum” w Olsztynie starych druków z przełomu XVI i XVII wieku jako swoistego zwierciadła działalności jezuitów w kontekście szerszych procesów religijnych, społecznych i kulturowych, biorąc pod uwagę książki jako element dziedzictwa kulturowego, ale także jako nośnik kultury, wiedzy i nauki. Autor nie dołącza listy ocalałych druków powstałych w oficynach w Wilnie i Braniewie, ponieważ łatwo je odnaleźć w wydanym w 2012 roku *Katalogu druków XVI wieku Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego Metropolii Warmińskiej „Hosianum” w Olsztynie*¹.

W wyniku unii lubelskiej powstała Rzeczpospolita Obojga Narodów, państwo federacyjne istniejące w latach 1569-1795. Sami świadkowie wydarzeń, jak i historycy, różnie oceniali i oceniają samą unię polsko-litewską oraz jej skutki – od pełnej afirmacji aż do całkowitej negacji i odrzucenia. Niemniej jednak mieszane opinie nie powinny przesłaniać doniosłej natury tego wydarzenia. Rzeczpospolita Obojga Narodów stała się dzięki niemu mostem między Wschodem i Zachodem, obszarem wymiany kulturowej: z jednej strony kultura polska, związana z cywilizacją zachodnią, promieniowała na ziemię litewskie i ruskie, z drugiej – do kultury polskiej przenikały elementy wschodnie, co nadało kulturze polskiej specyficznego charakteru². Niemalże znaczenie w tym procesie odegrała działalność jezuitów.

¹ J. Wojtkowski, *Katalog druków XVI wieku Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego Metropolii Warmińskiej „Hosianum” w Olsztynie*, Lublin 2012, zob. *Skorowidz miejsc druku*, s. 871-874.

² A. Rachuba, *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569-1763*, Warszawa 2002, s. 5-9, 345-347; H. Lulewicz, *Gniewów o unię ciąg dalszy. Stosunki polsko-litewskie w latach 1569-1588*, Warszawa 2002, s. 8, 17-18; M.B. Topolska, *Spółczesność i kultura w Wielkim Księstwie Litewskim od XV do XVIII wieku*, Poznań – Zielona Góra 2002, s. 111-123; R. Frost, *Oksfordzka historia unii polsko-litewskiej*, t. 1: *Powstanie i rozwój 1385-1569*,

Dzisiejsza Biblioteka Wyższego Seminarium Duchownego Metropolii Warmińskiej „Hosianum” (WSD MW „Hosianum”) w Olsztynie jest spadkobierczynią Biblioteki Kolegium Jezuickiego w Braniewie, założonego w 1565 roku przez kard. Stanisława Hozjusza (1505-1579)³. To właśnie ten biskup warmiński, który był również legatem papieskim na soborze trydenckim (1545-1563), chciał uratować nienaruszony stan Kościoła katolickiego w okresie reformacji. Książę Albrecht Hohenzollern (1490-1568) uczynił z Królewca ośrodek ekspansji protestantyzmu. Miał jednak dalekosiężne plany szerzenia reformacji w Koronie i Wielkim Księstwie Litewskim. Do realizacji swoich planów wykorzystał szkołę, którą w 1544 roku przekształcił na uniwersytet, drukarnię, a przede wszystkim skupił wokół siebie ludzi wykształconych. Z Królewca rozchodziły się po ziemiach pruskich i litewskich druki propagujące wyznanie augsburskie⁴.

Nie dziwi więc fakt, że kard. S. Hozjusz sprowadził na Warmię jezuitów. Pertraktacje w tej sprawie prowadził ze zmiennym szczęściem już od 1554 roku. Nie bez znaczenia była przy tym zarówno zbieżność celu działania, jakim było przeprowadzenie potrydenckiej reformy katolickiej, jak i sława S. Hozjusza, m.in. jako autora *Confessio fidei catholicae christiana*. Starania kardynała o sprowadzenie jezuitów znalazły swój pomyślny finał dopiero po osobistych rozmowach z drugim po Ignacym Loyoli (przed 1491-1556)⁵ generałem zakonu Diego Layne-

Warszawa 2018, s. 9, 763-764.

³ Urodził się w Krakowie. Studiował na Akademii Krakowskiej, w Bolonii i w Padwie. Był sekretarzem biskupa krakowskiego Piotra Tomickiego i kierownikiem kancelarii królewskiej. W 1538 roku został kanonikiem warmińskim. Początkowo zwolennik Erazma z Rotterdamu, potem papieżstwa. Przyjął święcenia kapłańskie w 1543 roku. W 1549 roku. został biskupem chełmińskim, a w 1551 roku biskupem warmińskim. Od 1558 roku przebywał w Rzymie. W 1560 roku został kardynałem. Był legatem papieskim w Wiedniu, potem legatem na sobór trydencki. Po powrocie na Warmię przeprowadził synod, sprowadził jezuitów i założył kolegium oraz seminarium. Jest autorem bogatej korespondencji, katechizmu oraz licznych dzieł polemicznych przeciwko innowierstwu. Zmarł w Capranica – J. Misiurek, B. Falczyk, *Hozjusz Stanisław*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 6, red. J. Walkusz, Lublin 1993, k. 1257-1260; A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1525-1821*, cz. 2: *Słownik*, Olsztyn 2000, s. 129-130; A. Szorc, *Stanisław Hozjusz*, w: *Poczet biskupów warmińskich*, red. S. Achremczyk, Olsztyn 2008, s. 149-168; tenże, *Śługa Boży Stanisław Hozjusz*, Olsztyn 2011.

⁴ W. Weintraub, *Udział Prus Książęcych w Reformacji Polskiej. Przegląd badań*, „Reformacja w Polsce”, 61 (1934) s. 38; A. Brückner, *Z polsko-litewskich dziejów wyznaniowych*, „Reformacja w Polsce”, 2 (1922) s. 256; L. Piechnik, *Początki Akademii Wileńskiej (1569-1600)*, „Nasza Przyszłość”, 40 (1973) s. 138.

⁵ Był hiszpańskim szlachcicem. Podczas walki z Francuzami o cytadelę w Pampelunie został ranny. W czasie długiej rekonwalescencji zajął się lekturą religijną, co wpłynęło na jego duchowe odrodzenie. Odbыл pielgrzymkę do sanktuarium maryjnego w Montserrat, a następnie przez jedenaście miesięcy przebywał w Manresie na rozważaniach modlitewnych, z których wyłoniła się metoda, zredagowana później i opublikowana jako Ćwiczenia duchowne. Odkrył powołanie do służby Chrystusowi we współpracy z innymi. W uroczystość Wniebowzięcia NMP 1534 roku złożył wraz z kilkoma towarzyszami w Paryżu ślub ubóstwa. W 1537 roku przyjął święcenia kapłańskie. Podczas pobytu w Rzymie napisał zarys konstytucji zakonnej, która została zatwierdzona przez papieża Pawła III w 1540 roku. Wybrany przełożonym generalnym złożył w 1541 roku. w bazylisce św. Pawła za Murami uroczystą profesję. Dało to początek Towarzystwu Jezusowemu. Założył Collegium Romanum, które stało się prototypem kolegiów jezuickich. Zmarł w Rzymie – H. Fros,

zem (1512-1565)⁶ podczas jednej z sesji soboru. Właśnie podczas tej sesji został uchwalony dekret *Cum adolescentium aetas* (15 lipca 1563 roku), nakazujący biskupom zakładanie i prowadzenie diecezjalnych seminariów duchownych, celem solidnego kształcenia i wychowywania kandydatów do stanu kapłańskiego⁷.

Pierwszych jedenastu jezuitów przybyło do rezydencji biskupa warmińskiego w Lidzbarku w listopadzie 1564 roku. Ze względu na panującą wówczas zarazę do Braniewa dotarli dopiero 8 stycznia 1565 roku. Akt erekcyjny kolegium braniewskiego i seminarium diecezjalnego został podpisany 21 sierpnia 1565 roku. Kardynał zadbał o dwukrotne nowelizacje dekretu erekcyjnego (1567 i 1568) oraz o ostateczne zatwierdzenie papieskie tych instytucji w 1571 roku. Stanisław Hozjusz ułożył *Konstytucje* dla nowo fundowanego seminarium duchownego w Braniewie. Ustawy te stały się wzorcem dla innych seminariów duchownych prowadzonych przez jezuitów, powstających na terenie Polski i Litwy⁸.

O roli i znaczeniu braniewskiego kolegium świadczy fakt, że w 1701, a potem w 1738 roku podjęto próbę utworzenia uniwersytetu⁹. Wprawdzie nie doszło do tego, ale można powiedzieć, że kolegium braniewskie stało się załącznikiem pierwszej uczelni wyższej na Warmii.

Ignacy Loyola, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 6, k. 1444-1447.

⁶ Hiszpan, wstąpił do jezuitów w Paryżu w 1534 roku. W latach 1552-1556 był przełożonym Prowincji Italii, a następnie wikariuszem generalnym zakonu. Wybrany generałem 2 lipca 1558 roku. Zmarł w Wenecji. *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564-1995*, oprac. L. Grzebień, Kraków 2004, s. 357.

⁷ J. Korewa, *Z dziejów diecezji warmińskiej w XVI. Geneza braniewskiego Hozianum. Przyczynek do dziejów zespolenia Warmii z Rzeczpospolitą (1549-1564)*, Poznań-Warszawa-Lublin 1964; Szorc, *Śługa Boży Stanisław Hozjusz*, s. 93-117; J.A. Kalinowska, *Działalność edukacyjna Stanisława Hozjusza w kontekście katolickiej reformy potrydenckiej*, „Forum Teologiczne”, 4 (2003) s. 126-137; też, *Stanisław Hozjusz jako humanista (1504-1579). Studium z dziejów kultury renesansowej*, Olsztyn 2004, s. 76-81.

⁸ L. Piechnik, *Gimnazjum w Braniewie w XVI w. Studium o początkach szkolnictwa jezuickiego w Polsce*, „Nasza Przeszłość”, 7 (1958) s. 5-71; tenże, *Jezuickie seminaria diecezjalne w Polsce (1564-1773)*, w: *Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce*, red. J. Paszenda, Kraków 1994, s. 81-86; tenże, *Seminarium w Braniewie*, w: tenże, *Seminaria diecezjalne w Polsce prowadzone przez jezuitów od XVI do XVIII w.*, Kraków 2001, s. 20-68; J. Korewa, *Z dziejów diecezji warmińskiej w XVI*, s. 113-144; J. Obląk, *O początkach Kolegium Jezuickiego i Seminarium Duchownego w Braniewie*, „Studia Warmińskie”, 5 (1968) s. 5-41; H. Gulbinowicz, *Geneza Konstytucji Hozjańskich Seminarium Duchownego w Braniewie*, „Studia Warmińskie”, 5 (1968) s. 43-45; A. Szorc, *Kolegium jezuickie*, w: S. Achremczyk, A. Szorc, *Braniewo*, Olsztyn 1995, s. 163-170; tenże, *Kolegium jezuickie w Braniewie i jego księgozbiór 1565-1626*, Olsztyn 1998; tenże, *Śługa Boży Stanisław Hozjusz*, s. 93-117; A. Szorc, A. Kopiczko, *Wyższe Seminarium Duchowne „Hozianum”*. *Zarys dziejów*, Olsztyn 1995; B. Natoński, *Szkolnictwo jezuickie w Polsce w dobie kontrreformacji*, w: *Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce*, s. 34-62; Kalinowska, *Działalność edukacyjna Stanisława Hozjusza*, s. 126-137; też, *Stanisław Hozjusz jako humanista*, s. 76-81.

⁹ L. Piechnik, *Starania biskupów warmińskich i jezuitów polskich o przekształcenie Kolegium w Braniewie na uniwersytet*, „Studia Warmińskie”, 5 (1968) s. 67-76.

Hozjusz nawiązywał kontakty z wybitnymi teologami, takimi jak: Stanisław (ok. 1530-1591)¹⁰ i Krzysztof (1543-1603)¹¹ Warszewiccy, Benedykt Herbest (ok. 1531-1598)¹², Piotr Skarga (1536-1612)¹³. Pozostawał w żywej łączności z jezuitami w kraju i za granicą, zwłaszcza z domem generalnym w Rzymie. Zresztą jezuita byli zwykle czytelnikami dzieł kardynała, zanim jeszcze ukazały się drukiem¹⁴.

Z powodu powyżej przedstawionych kwestii nie dziwi fakt, iż duża liczba zabytkowego księgozbioru dzisiejszej Biblioteki „Hosianum” w Olsztynie została wydrukowana w oficynach jezuickich.

Oficyny jezuickie w Wilnie i Braniewie

Od 1608 roku istniały w Polsce dwie prowincje jezuitów: polska i litewska. W obrębie tej drugiej oprócz Wielkiego Księstwa Litewskiego znalazło się Mazowsze, Prusy i Warmia oraz Inflanty. O ile w XVI wieku prowincjami były obcokrajowcy, to już w XVII wieku rządy i kierownictwo kolegiów objęli Polacy i Litwini. W prowincji litewskiej znaczny odsetek jezuitów stanowili mieszcianie warmińscy¹⁵.

¹⁰ Urodził się w Warszewicach na Mazowszu. Studiował w Akademii Krakowskiej, Wittenberdze i Padwie. Był sekretarzem królewskim. Od 1558 roku został kanonikiem poznańskim i gnieźnieńskim oraz archidiaconem łowickim. W 1567 roku wstąpił do jezuitów w Rzymie, gdzie też uzupełnił studia teologiczne. Po powrocie do kraju w 1570 roku przystąpił do organizowania kolegium, a potem akademii w Wilnie. Dwukrotnie jako legat papieski wyjeżdżał z misją dyplomatyczną do Szwecji. W latach 1582-1590 był superiorem, a następnie rektorem w Lublinie. Zmarł w Krakowie. *Encyklopedia wiedzy o jezuitach*, s. 725.

¹¹ Urodził się w Warszewicach na Mazowszu. Studiował w Lipsku, Wittenberdze i Bolonii. Był sekretarzem biskupa poznańskiego Adama Konarskiego. Ożenił się z córką burgrabiego Gdańska Rennera Mollera. W 1598 roku wstąpił do stanu duchownego i otrzymał kanonię krakowską. Był pisarzem politycznym i historykiem. Zmarł w Krakowie. *Bibliografia literatury polskiej. Nowy Korbut*, t. 3: *Piśmiennictwo staropolskie: hasła osobowe N-Ż*, red. R. Pollak, Warszawa 1965, s. 376-380.

¹² Urodził się w Nowym Mieście k. Przemyśla. Był kanonikiem kapituły w Poznaniu i rektorem Akademii Lubrańskiego. W 1569 roku wstąpił do jezuitów w Braniewie. Pracował w Pułtusku, Malborku i Jarosławiu. W 1584 roku został superiorem we Lwowie. Zmarł w Jarosławiu. *Encyklopedia wiedzy o jezuitach*, s. 213.

¹³ Urodził się w Grójcu. Studiował w Krakowie. W 1564 roku przyjął święcenia kapłańskie, a w 1569 roku wstąpił do jezuitów w Rzymie. Był rektorem wileńskiego kolegium jezuickiego i Akademii Wileńskiej. Założył kolegia w Połocku, Rydze i Dorpacie. Był wziętym kaznodzieją i działaczem charytatywnym. Zmarł w Krakowie. *Bibliografia literatury polskiej. Nowy Korbut*, t. 3, s. 236-245; J. Tazbir, *Skarga Piotr*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 38/1, red. H. Markiewicz, Warszawa-Kraków 1997, s. 35-43; *Encyklopedia wiedzy o jezuitach*, s. 619-620.

¹⁴ Szorc, *Śługa Boży Stanisław Hozjusz*, s. 93-117; Kalinowska, *Działalność edukacyjna Stanisława Hozjusza*, s. 126-137.

¹⁵ Natoński, *Szkolnictwo jezuickie w Polsce w dobie kontrreformacji*, s. 38-40; L. Piechnik, *Początki Akademii Wileńskiej 1570-1599*, Rzym 1984, s. 34-35; A.P. Bieś, *Periodyzacja obecności Towarzystwa Jezusowego na ziemiach polskich. Struktury organizacyjne oraz edukacyjno-oświatowe i pastoralne formy aktywności*, „*Studia Paedagogica Ignatianae*”, 17 (2014) s. 60.

W XVI wieku jezuita otworzyli jedenaście szkół w Polsce i jedną w Siemogrodzie. W pierwszej połowie XVII wieku założyli w prowincji polskiej dwadzieścia nowych szkół, a w litewskiej dziesięć. Najwięcej szkół jezuickich powstało za panowania Stefana Batorego (1533-1586)¹⁶, ich gorliwego protektora. Jezuita w Koronie podejmowali wysiłki, by założyć własną akademię. Początkowo zamierzali otworzyć ją w Poznaniu, następnie w Krakowie¹⁷. W 1570 roku po kilkuletnich staraniach biskupa wileńskiego Waleriana Protaszewicza-Szuskowskiego (1505-1579)¹⁸, wspieranych przez kard. S. Hozjusza, jezuita otworzyli w Wilnie kolegium – średnią szkołę humanistyczną. Rektorem nowej placówki był od początku koroniarz, wybitny humanista, Stanisław Warszewicki. Jego zasługą było utrzymanie studiów humanistycznych na wysokim poziomie oraz stopniowe przygotowanie szkoły do nadania jej stopnia akademii. I rzeczywiście w 1579 roku kolegium zostało przekształcone na Akademię Wileńską. Król Stefan Batory 1 kwietnia 1579 roku zatwierdził akt fundacyjny uczelni, papież Grzegorz XIII (1502-1585)¹⁹ zaś 29 października 1579 roku wydał bullę, która Kolegium Wileń-

¹⁶ Syn wojewody siedmiogrodzkiego Stefana i Kataliny Telegdi. Otrzymał staranne wykształcenie, doskonalił się w rzemiośle wojennym i służbie dyplomatycznej, m.in. na dworze Habsburgów. W 1571 roku został wojewodą siedmiogrodzkim. Po ucieczce Henryka Walezego do Francji podjął w 1574 roku starania o koronę Polski i otrzymał ją w 1576 roku. W celu poskromienia Iwana IV Groźnego w 1577 roku najechał Inflanty i w kolejnych latach przeprowadził zwycięskie kampanie wojenne. W polityce kościelnej kierował się tolerancją i racją stanu. Opowiadał się za pokojem religijnym. Przeciwdziałał rozwojowi radykalnych prądów religijnych. Za jego rządów powstała zasadnicza sieć kolegiów jezuickich w XVI-wiecznej Rzeczypospolitej, a sam fundował je w Połocku, Rydze i Dorpacie. W 1582 roku ufundował diecezję inflancką. Zmarł w Grodnie. H. Gapski, *Stefan Batory*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 18, red. E. Gigilewicz, Lublin 2013, k. 914-915.

¹⁷ W. Urban, *Akademia Krakowska w dobie reformacji i wczesnej kontrreformacji (1549–1632)*, w: *Dzieje Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1364-1764*, t. 1, red. K. Lepszy, Kraków 1964, s. 274-285; Natoński, *Szkołnictwo jezuickie w Polsce w dobie kontrreformacji*, s. 40, 45; tenże, *Jezuita a Uniwersytet Krakowski w XVI wieku*, Kraków 2002.

¹⁸ Urodził się w Suszkwie koło Krajska. W 1532 roku kierował kancelarią zarządzającą majątkiem królowej Bony w Wielkim Księstwie Litewskim. Następnie został proboszczem w Krożach i kanonikiem żmudzkiem. Sprawował urząd sekretarza na dworze Zygmunta II Augusta. Od 1549 roku kierował kancelarią ruską. W tym samym roku został biskupem łuckim. W 1554 roku zwołał synod diecezjalny w Janowie Podlaskim w celu powstrzymania wpływów protestantyzmu. W 1555 roku został biskupem wileńskim. Początkowo zachowywał postawę pasywną wobec reformacji, za co był krytykowany przez część kapituły i kard. S. Hozjusza. W 1570 roku sprowadził jezuitów z Braniewa i ufundował kolegium, a następnie w 1578 roku wystawił Akademii Wileńskiej akt fundacyjny. Zmarł w Wilnie. T. Kasabuła, *Protaszewicz Walerian*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 16, red. E. Gigilewicz, Lublin 2012, k. 520-521.

¹⁹ Ugo Boncompagni urodził się w Bolonii. Jako profesor prawa kanonicznego na uniwersytecie bolońskim został powołany do pracy w Kurii rzymskiej. Uczestniczył w soborze trydenckim. W 1558 roku został biskupem Vieste, a w 1565 roku kardynałem i legatem papieskim w Hiszpanii. W 1572 roku został wybrany na papieża. Dążył do przeprowadzenia reformy w myśl postanowień soborowych. Rozbudował placówki dyplomatyczne, zakładając stałe nuncjatury. Troszczył się o zakony, popierał misje jezuickie. Poprzez swą osobistą działalność i pisma przyczynił się do podpisania unii brzeskiej. Wprowadził reformę kalendarza juliańskiego, przeprowadził reformę śpiewu liturgicznego. Zmarł w Rzymie. J. Warmiński, *Grzegorz XIII*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 6, k. 341-342.

skie podniosła do rangi uniwersytetu. Tym samym placówka stała się najdalej wysuniętą na północny-wschód Europy wyższą uczelnią jezuicką, która zasięgiem swojego oddziaływania mogła obejmować nie tylko Wielkie Księstwo Litewskie, ale i dalekie misyjne obszary Europy wschodniej, a nawet Azji. Pierwszym rektorem akademii został Piotr Skarga i pełnił ten urząd w latach 1579-1584²⁰.

Uczelnia w Wilnie stała się najważniejszym frontem akcji kontrreformacyjnej jezuitów. Oddziaływała na młodzież, także innowierczą, jak i na starsze pokolenie. Praca duszpasterska była drugim ważnym narzędziem walki z reformacją. Kazania wybitnych mówców, jak Stanisława Warszewickiego, P. Skargi, Adriana Jungi, Jakuba Wujka, ściągały licznych mieszczan i szlachtę. Praca duszpasterska jezuitów stała się bardziej skuteczna, gdy zaczęli się oni posługiwać językami ludu²¹. Podejmowali oni wyprawy misyjne w różne strony Litwy, Rusi i Żmudzi. Oprócz szeroko zakrojonej pracy duszpasterskiej jezuita nie omieszkali oddziaływać poprzez publiczne dysputy. Miały one ogromne znaczenie psychologiczne: podnosiły na duchu wyznawców katolicyzmu, równocześnie ograniczając bezkarność zwolenników nowinek religijnych. Nie bez znaczenia były również osobiste kontakty na magnatów i szlachtę litewską. Pierwszym, który powrócił do katolicyzmu, był kasztelan wileński, marszałek wielki litewski i gubernator Inflant – Jan Chodkiewicz (ok. 1537-1579)²².

W okresie renesansu na tle ożywienia intelektualnego i artystycznego wzrosło zapotrzebowanie na słowo pisane. Książka była wykorzystywana jako narzędzie do polemik religijnych doby reformacji i kontrreformacji.

Pierwsza stała drukarnia Wielkiego Księstwa Litewskiego powstała z inicjatywy Mikołaja Radziwiłła, zwanego Czarnym (1515-1565)²³ w Brześciu. Została powołana dla zaspokojenia potrzeb czytelniczych mieszkańców ziem litewskich

²⁰ B. Natoński, *Początki i rozwój Towarzystwa Jezusowego w Polsce 1564-1580*, w: J. Brodrick, *Powstanie i rozwój Towarzystwa Jezusowego*, t. 1, Kraków 1969, s. 447; L. Piechnik, *Związki kulturalne dawnej Akademii Wileńskiej z Zachodem*, w: *Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce*, s. 115-130; tenże, *Początki Akademii Wileńskiej 1599*, s. 14-39; tenże, *Początki Akademii Wileńskiej 1570*, s. 31, 41-68.

²¹ B. Walczak, *Język litewski w Wielkim Księstwie Litewskim*, „Scripta Neophilologica Posnaniensia”, 18 (2018), s. 231-237.

²² Piechnik, *Początki Akademii Wileńskiej 1599*, s. 141-154; tenże, *Początki Akademii Wileńskiej 1560*, s. 174.

²³ Urodził się w Nieświeżu. Przebywał na dworze Zygmunta I Starego. Brał udział w wojnie z Moskwą, angażował się w sprawę przekazania Zygmunтови II Augustowi władzy na Litwie. Reprezentował Litwę w pertraktacjach z Koroną, dotyczących m.in. spraw granicznych i monetarnych. Był posłem do cesarza Karola V Habsburga i uzyskał dla całego rodu tytuł książęcy. Z bratem doprowadził do potajemnego ślubu Barbary z owdowiałym Zygmuntem Augustem. Reprezentował króla w sprawach administracyjnych na Litwie, umacniając przewagę Radziwiłłów nad innymi rodami. Został kanclerzem wielkim litewskim i wojewodą wileńskim. Był protektorem protestantyzmu na Litwie. Założył pierwszy zbor kalwiński w pałacu w Brześciu, wspierał finansowo protestantyzm, wyrzucał z kościołów i cerkwi duchownych katolickich i prawosławnych. Stworzył podwaliny organizacyjne dla kalwinizmu na Litwie. Utworzył szerzące nowe wyznanie oficyny wydawnicze w Nieświeżu i Brześciu. Zmarł w Łukiszkach koło Wilna. M. Kosman, *Radziwiłł Mikołaj Krzysztof, zw. Czarnym*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 16, k. 1131.

wyznania kalwińskiego. W oficynie zamkowej, którą zarządzał Daniel z Łęczycy (ok. 1530-1600)²⁴, tłoczono dzieła polemiczne i teologiczne na użytek propagandy różnowierczej wyłącznie w języku polskim. Tam również wydrukowano *Biblię brzeską*, zwaną *Biblią Radziwiłłowską* (1563). Przekład ten opierał się na językach biblijnych oraz na obcojęzycznych tłumaczeniach, zwłaszcza francuskim. Piękna polszczyzna *Biblii* i jej wspaniała oprawa graficzna stanowi chlubę polskiego edytorstwa okresu renesansu. Syn księcia, Mikołaj Krzysztof Radziwiłł, zwany Sierotką (1549-1616)²⁵, dziedzic typografii brzeskiej, pod wpływem jezuitów w 1567 roku porzucił wyznanie kalwińskie, a warsztat drukarski przeniósł na początku lat 70. XVI wieku z Brześcia do Wilna. Drukarnia była własnością M.K. Radziwiłła, jednak pracowała pod opieką jezuitów i tłoczyła niemal wyłącznie książki środowiska jezuickiego. Magnat nie żałował pieniędzy na urządzenie warsztatu i popieranie publikacji katolickich. Wyłożył m.in. pieniądze na druk pierwszego wydania *Żywotów świętych* P. Skargi (1579). Staraniem Radziwiłła Sierotki sporządzona została także niezwykle dokładna mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego. Wykonał ją Tomasz Makowski (1575-1630)²⁶, pełniący funkcję nadwornego sztycharza magnata. Wreszcie, prawdopodobnie w 1586 roku, przekazał oficynę na własność kolegium jezuickiemu. Wileńska drukarnia należy do najstarszych jezuickich warsztatów na terenie Polski. Druki wychodziły pod szyldem „Akademiae” lub „Societatis Iesu”. Pracę oficyny określały główne zadania kierującej instytucji, a więc walka z różnowierstwem i potrzeby uczelni. Wśród pisarzy

²⁴ Zawodu drukarza uczył się u Marka Szarffenberga lub jego dziedziców. Początkowo wyznawał kalwinizm, ale od 1591 roku przeszedł na katolicyzm. Zaczął swoją praktykę drukarską od Pińczowa, kontynuował w Nieświeżu, by zakończyć ją w Wilnie. Od 1576 roku był kierownikiem drukarni M.K. Radziwiłła, w 1592 roku stanął na czele Drukarni Akademickiej, a dwa lata później założył własną oficynę. *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, z. 5: *Wielkie Księstwo Litewskie*, oprac. A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, W. Krajewski, Wrocław-Kraków 1959, s. 70-86.

²⁵ Urodził się w Ćmielowie. Wychowany w kalwinizmie, w 1566 roku pod wpływem spotkań w Rzymie z Janem Franciszkiem Commendone, S. Hozjuszem i P. Skargą przeszedł na katolicyzm. Zwalczając rozwój protestantyzmu, wykupił egzemplarze *Biblii brzeskiej*, po czym uroczyście zostały one spalone na wileńskim rynku. Został marszałkiem wielkim litewskim, a potem wojewodą wileńskim. W latach 1582-1584 odbył pielgrzymkę do Ziemi Świętej i napisał z niej pamiętnik. Wspierał jezuitów, m.in. przekazując im dawną drukarnię kalwińską. M. Butkiewicz, *Radziwiłł Mikołaj Krzysztof, zw. Sierotką*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 16, k. 1132-1133.

²⁶ Urodził się na Podlasiu. Należał do najlepszych rytowników polskich XVII wieku. Znaczna część jego dorobku artystycznego związana była z M.K. Radziwiłłem, u którego rozpoczął służbę przed 1600 rokiem. Na dworze w Nieświeżu pełnił obowiązki komornika. Prawdopodobnie został wysłany przez M.K. Radziwiłła do Braniewa, gdzie pod okiem T. Tretera doskonalił warsztat rytowniczy. Pracował w technice miedziorytu rylcowego. Oznaczał swoje autorstwo, stosując kilka rodzajów sygnatur: TM Sc, Thomas Makouius scuppsit, Thom. Makow. Scul. Nesuisia, Thomas Makō. wyrzezał w Nieświeżu, Thomas Makowski Polonus sculpsit. W jego dorobku wyróżniają się zwłaszcza widoki miast. S. Alexandrowicz, A. Treiderowa, *Makowski Tomasz*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 19, red. E. Rostworowski, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1974, s. 248-251; T. Chrzanowski, *Działalność artystyczna Tomasza Tretera*, Warszawa 1984, s. 208-209.

występują m.in.: P. Skarga, M. Śmiglecki (1563-1618)²⁷, E. Vega (1553-1640)²⁸. Obok podręczników szkolnych oraz prac o charakterze teologicznym i polemicznym drukarnia wydawała książki z zakresu prawa kościelnego, rytuały zakonne i książki dewocyjne, wśród których wiodły prym żywoty świętych, oraz utwory panegiryczne i związane z bieżącymi wydarzeniami politycznymi. Pierwszą publikacją wileńskiej oficyny było dzieło P. Skargi *Pro sacratissima Eucharistia*, wyłożone w 1576 roku. Książki były przeznaczone zarówno dla wiernych świeckich, jak i dla przyszłych księży²⁹.

Również losy oficyny w Braniewie były ściśle związane z działalnością dydaktyczną i misyjną jezuitów. Od początku funkcjonowania Kolegium Jezuickiego myślano o założeniu własnej drukarni. Legat papieski, Antonio Possevino (1533-1611)³⁰ w sprawozdaniu dla Rzymu z wizytacji alumnatu papieskiego w 1585 roku pisał o konieczności uruchomienia drukarni w Braniewie³¹. Stało się to w 1589 roku, ale pod bezpośredni zarząd zakonu oficyna przeszła dopiero od 1697 i trwała do 1773 roku³².

²⁷ Urodził się we Lwowie. Studiował w Rzymie pod kierunkiem Franciszka Suáreza (1548-1617) i Roberta Bellarmina (1542-1621). Wykładał filozofię i teologię w Akademii Wileńskiej. Był rektorem w Pułtusk, Poznaniu i Kaliszu. Jest najwybitniejszym logikiem i pisarzem filozoficznym dawnej Polski. Zmarł w Kaliszu. *Encyklopedia wiedzy o jezuitach*, s. 676-677.

²⁸ Urodził się w Coimbrze. Studiował w Rzymie. W 1581 roku przybył do Polski. Był profesorem teologii polemicznej w Akademii Wileńskiej. Gorliwy działacz kontreformacyjny i autor licznych rozpraw polemicznych. Po opuszczeniu Polski wykładał w Czechach i w Italii. Zmarł w Rzymie. Tamże, s. 713.

²⁹ L. Abramowicz, *Cztery wieki drukarstwa w Wilnie. Zarys historyczny (1525-1925)*, Wilno 1925, s. 33-47; *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, z. 5: *Wielkie Księstwo Litewskie*, s. 13-34, 205-210; Piechnik, *Początki Akademii Wileńskiej 1599*, s. 54-56; J. Okopień, *Pionierzy czarnej sztuki 1473-1600*, Warszawa 2002, s. 97-108; J. Kiliańczyk-Zięba, *Sygnety drukarskie w Rzeczypospolitej XVI wieku. Źródła ikonograficzne i treści ideowe*, Kraków 2015, s. 226; T. Kempa, *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549-1616), wojewoda wileński*, Warszawa 2000, s. 155-156.

³⁰ Urodził się w Mantui. Wstąpił do jezuitów w 1559 roku w Rzymie. Był kaznodzieją w Sabaudii i Francji, sekretarzem generała E. Mercuriana. Posłował w imieniu papieża do króla Szwecji Jana III. Doprowadził do zawarcia pokoju między Iwanem Groźnym i Stefanem Batorym w 1582 roku. Opisał Moskwę, jej historię, obyczaje i sytuację religijną w dziele *Moscovia* (Wilno 1586). Od 1582 roku organizował alumnat papieski w Braniewie, Wilnie, Rydze, Dorpacie i Kolozsvárze. Opuścił Polskę w 1587 roku i wykładał w Padwie oraz oddał się pracy pisarskiej. Zmarł w Ferrarze. *Encyklopedia wiedzy o jezuitach*, s. 532.

³¹ *Monumenta Historiae Warmiensis oder Quellensammlung zur Geschichte Ermlands*, Bd. 4, Abt. 3: *Bibliotheca Warmiensis*, Braunsberg-Leipzig 1872, s. 231.

³² Więcej na temat oficyny w Braniewie: K. Korotajowa, *Oficyna braniewska 1589-1773*, Olsztyn 1964; *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 4: *Pomorze*, oprac. A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, Wrocław-Warszawa-Kraków 1962, s. 48-49, 394-395, 399-405; H. Keferstein, *Książka w Braniewie 1565-1628. Praca doktorska wykonana pod kierunkiem prof. dr. K. Głombiowskiego w Zakładzie Nauki o Książce Uniwersytetu Gdańskiego*, Olsztyn 1978 (maszynopis), Biblioteka Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie, sygn. Rkps 567, s. 141-186; też, *Wydawnicze związki drukarzy braniewskich z Koroną i biskupstwem (od 1589 do 1773 r.)*, „Studia Warmińskie”, 27 (1990) s. 175-195; A. Szorc, *Oficyna braniewska*, w: S. Achremczyk, A. Szorc, *Braniewo*, Olsztyn 1995, s. 175-180.

Wcześniej należała do sześciu drukarzy: Jana Saxo (1589-1592)³³ i jego spadkobierców „haeredes Joannis Saxonis” (1593), Jerzego Schönfelsa (1598-1626)³⁴, Kacpra Weingärtnera (nabył ok. 1631 roku, zdobył prawa od 1634 roku, drukował w latach 1636-1658)³⁵, Piotra Freymutha (1660-1663)³⁶, Henryka Schultz (1663-1681)³⁷ i wdowy Katarzyny (od 27 listopada 1681 roku przez dwa lata) oraz Piotra Rosebüchlera (1687-1697)³⁸. W Braniewie musieli się postarać o obywatelstwo, które było warunkiem otrzymania koncesji na prowadzenie warsztatu. Ich działalność pozostawała pod wpływem i w sferze oddziaływania Kościoła katolickiego i jezuitów, którzy byli najpoważniejszymi zleceniodawcami. Dorobek wydawniczy oficyny braniewskiej za cały okres jej działalności określa się na ok. 550 druków. Dokładne ustalenie wielkości produkcji nie jest możliwe, ponieważ drukarnia nie doczekała się monografii i pełnego katalogu druków³⁹. Wiele z nich uległo rozproszeniu i zaginięciu na przestrzeni wieków.

³³ Był drukarzem w Hamburgu i Lubece. W latach 1589-1593 właściciel drukarni w Braniewie. Wydał tam 16 pozycji: katechizm Piotra Kanizjusza, kilka łacińskich traktatów A. Possevina, trzy pisma polemiczne przeciwko Lutrowi oraz katechizm Lutra i jego pisma polemiczne. Po śmierci drukarza jego spadkobiercy wydali brewiarz warmiński (1593). Szorc, *Oficyna braniewska*, s. 177.

³⁴ Uzyskał od Zygmunta III Wazy w 1600 roku dyplom zabraniający innym drukarzom w granicach Rzeczypospolitej przedruku dzieł, których pierwsze wydanie ukazało się w Braniewie. Opublikował 90 dzieł. Współpracował i przyjaźnił się z wybitnym rysownikiem, kanonikiem warmińskim Tomaszem Treterem, który dostarczał tekstów, ale też sporządzał projekty stron tytułowych o wysokim poziomie artystycznym. Na zlecenie bp. Szymona Rudnickiego wydawał antyfonarze, rubrycele, akta synodalne diecezji warmińskiej i agendę dla diecezji inflanckiej. Druki wytłoczone przez J. Schönfelsa prezentują wysoki poziom graficzny i edytorski. Tamże, s. 177-178.

³⁵ Pochodził z Verden w księstwie hanowerskim. Oprawiał książki w drukarni J. Schönfelsa, ale też realizował zamówienia od drukarzy gdańskich. Zatrudnił czeladnika, który był innowiercą i zapewne dlatego bp Mikołaj Szyszkowski w 1634 roku zawiesił działalność drukarni. Po śmierci biskupa drukarz w 1645 roku wznowił produkcję. Kolejną przerwę spowodowała druga wojna szwedzka. Pozostało 59 pozycji wydanych przez tego drukarza. Są to przede wszystkim dzieła klasyków łacińskich, podręczników szkolnych, modlitewników, śpiewników, ksiąg liturgicznych. Tamże, s. 178.

³⁶ Pochodził z Bonn. Pracował w warsztacie K. Weingärtnera. Ożenił się z jego córką i przejął warsztat teścia. Wydał zaledwie pięć druków. Tamże.

³⁷ Pochodził z Westfalii. Był introligatorem u K. Weingärtnera. Ożenił się z jego drugą córką. Przejął drukarnię swego szwagra. Prowadził też introligatornię i księgiarnię. Jezuita z powodu niskiej jakości usług szukali nowych drukarni, m.in. oficyny cysterskiej w Oliwie. Hneryk Schultz wydał 32 druki, w większości o treści dewocyjnej polskich autorów, oraz teksty przedstawień uczniów kolegium z okazji stulecia jego istnienia i kilka podręczników. Najważniejszą książką było dzieło *Linda Mariana* (1666), prezentujące historię Świętej Lipki. Tamże, s. 178-179.

³⁸ Kupił drukarnię od wdowy Katarzyny Schultz. Opublikował jedynie 10 druków. W 1697 roku sprzedał drukarnię rektorowi kolegium braniewskiego Janowi Drewsowi. Tamże, s. 179.

³⁹ W 1773 roku jezuita braniewscy ogłosili katalog wydanych druków, które można było kupić za przystępną cenę. Zawierał on 218 pozycji: 90 w języku łacińskim, 111 w języku niemieckim (tytuły opublikowane przez F. Hiplera) i 17 w języku polskim. Tamże, s. 180.

Druki wileńskie z przełomu XVI i XVII wieku

W zbiorach Biblioteki „Hosianum” zachowało się kilkanaście druków wytłoczonych na przełomie XVI i XVII wieku w drukarni jezuickiej w Wilnie⁴⁰. Są to dzieła teologów polemicznych, dzieła filozoficzne i panegiryki.

Dwa traktaty P. Skargi: *Pro Sacratissima Eucharistia contra Zuinglianam ad Andream Volanum* (1576) i *Artes duodecim sacramentariorum* (1582) są najstarszymi woluminami w zbiorach olsztyńskiej księżnicy wydrukowanymi w oficynie M.K. Radziwiłła Sierotki w Wilnie. Rozprawa *Pro Sacratissima Eucharistia* zapoczątkowała działalność wileńskiej oficyny, stając się czymś w rodzaju dowodu porzucenia działalności innowierczej przez właściciela drukarni⁴¹. Piotr Skarga bronił nauki katolickiej o Eucharystii. W swojej polemice zawartej w obu dziełach zebrał w całość wiedzę, metodę wykładu, piękno języka i ożywił to siłą przekonania. Polemika, jaką prowadził z kalwińskim teologiem Andrzejem Wolanem, stała na wyższym poziomie niż dzieła innych pisarzy kontrreformacyjnych⁴².

Na odwrocie karty tytułowej druku *Pro Sacratissima Eucharistia* (sygn. Dp 117) znajduje się herb założyciela wileńskiego kolegium jezuickiego biskupa Waleriana Protaszewicza. Następnie została umieszczona dedykacja biskupowi wileńskiemu oraz księciu Jerzemu Radziwiłłowi (1556-1600)⁴³, koadiutorowi wileńskiemu. Po niej wytłoczono herb księcia Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła, wprowadzenie i herb zakonu jezuitów. W tekście znajduje się kilka drzeworytowych inicjałów. Wolumin w 1650 roku został ofiarowany kolegium braniewskiemu przez kanonika warmińskiego Macieja Montanusa (1567-1650)⁴⁴. Oprawa druku została wykonana z tektury obleczonej w pergamin.

⁴⁰ Opisy bibliograficzne druków znajdują się w: Wojtkowski, *Katalog druków XVI wieku*.

⁴¹ Piechnik, *Początki Akademii Wileńskiej 1599*, s. 54-55.

⁴² Tazbir, *Skarga Piotr*, s. 37; B. Natoński, *Humanizm jezuicki i teologia pozytywno-kontrowersyjna od XVI do XVIII wieku. Nauczanie i piśmiennictwo*, Kraków 2003, s. 114-117.

⁴³ Był synem Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła, zwanego Czarnym. Po śmierci ojca wychowywany przez stryja Mikołaja, zwanego Rudym, a następnie przez starszego brata Mikołaja Krzysztofa, zwanego Sierotką. Studiował w Lipsku. W 1574 roku przeszedł na katolicyzm i uzyskał nominację na koadiutora biskupa wileńskiego W. Protaszewicza, chociaż nie posiadał jeszcze święceń wyższych. Udał się na studia do Rzymu, a po śmierci bp. W. Protaszewicza wrócił do kraju i odbył ingres do katedry wileńskiej. W 1583 roku przyjął święcenia kapłańskie i sakrę biskupią. Pełnił funkcję namiestnika Inflant. Szybko rozpoczął działania przeciw innowiercom, co wzbudziło protesty na Litwie i w Inflantach. Popierał jezuitów. W 1586 roku został kardynałem, a w 1591 roku biskupem krakowskim. Zmarł w Rzymie. M. Kosman, *Radziwiłł Jerzy*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 16, k. 1133; W. Pawlikowska-Butterwick, *Kariery polityczne i kościelne biskupów Wojciecha i Jerzego Radziwiłłów – koryfeuszy początku i końca XVI wieku – zarys problemu*, „Nasza Przeszołość”, 127 (2017) s. 5-20.

⁴⁴ Urodził się w Dalarna w Szwecji. Podczas prześladowań katolików opuścił Szwecję i wstąpił do alumnatu papieskiego w Braniewie. Dalsze studia odbył w Wilnie i w Rzymie. Był kaznodzieją kard. A. Perettiego i wychowawcą siostrzeńca papieża Sykstusa V. Po powrocie do Polski został kapelanem na dworze Zygmunta III Wazy, dzięki któremu otrzymał kanonię warmińską (1621). Zarządzał komornictwem fromborskim i był kanclerzem kapituły. Wielki dobroczyńca jezuitów i katedry fromborskiej oraz opiekun szkół warmińskich. Przyczynił się do restauracji katedry fromborskiej (1626-1635). Odbudował zburzone przez Szwedów kolegium jezuickie w Braniewie oraz bursę dla

Traktat *Artes duodecim sacramentorum* (sygn. Dp 247) został dedykowany królowi Stefanowi Batoremu i zawiera na odwrocie karty tytułowej drzeworytowy herb królewski. Druk został starannie wydany i ozdobiony kilkoma drzeworytowymi inicjałami oraz motywami arabeskowymi i roślinnymi. Został oprawiony w tekturę oblezoną skórą cielęcą. Górna i dolna okładzina są zdobione identycznie. Renesansowa kompozycja dekoracji została utworzona z wycisków strychnulca i tłoków z motywami kwiatonów, m.in. lilii. W centrum zwierciadła wyciśnięto w złocie owalny medalion maureskowy. Jest to typowy przykład oprawy orientalizującej, który ujawnia wpływy introligatorstwa francuskiego w polskich miastach u schyłku trzeciej ćwierci XVI wieku⁴⁵. Wolumin został подарowany przez kanonika warmińskiego Stanisława Kromera⁴⁶ klasztorowi franciszkanów w Barczewie, a następnie trafił do biblioteki braniewskiej.

Po P. Skardze ciężar polemiki w Wilnie spoczął na pochodzącym z Portugalii profesorze teologii, E. Vedze. Jest on autorem trzech dzieł polemicznych, które są reprezentowane w księżnicy seminaryjnej w Olsztynie. W traktacie *Assertiones theologicae de augustissimo Eucharistiae Sacramento* (1585, dwa egzemplarze o sygn.: Dp 236,1 adl. i Dp 246,2 adl.) E. Vega zwalczał głównie Marcina Lutra, Jana Kalwina i Jana Łaskiego, broniąc prawdziwej i realnej obecności Chrystusa w Eucharystii. Drugą część tego dzieła wydał pod tytułem *Evangelica et apostolica doctrina de... Missae Sacrificio* (1586, sygn. Dp 236,2 adl.). Trzecim dziełem na temat Eucharystii była *Disputatio theologica de distributione Eucharistiae* (1586, sygn. Dp 236,4 adl.). Druki zostały oprawione razem z innym traktatem na ten sam temat, którego autorem jest pochodzący z Moraw, a studiujący na uniwersytecie w Wiedniu Jerzy Siekiera. Oprawa z początku XVII wieku została wykonana z tektury oblezanej w pergamin barwiony na pomarańczowo. Wolumin należał w 1608 roku do bliżej nieznanego Fryderyka Guldensterna.

Stanisław Grodzicki (1541-1613)⁴⁷, rektor kolegium w Pułtusku i wykładowca Akademii Wileńskiej, jest autorem dwóch niewielkich objętościowo druków napisanych w języku polskim, a przechowywanych w Bibliotece „Hosianum”. Są to: *Kazanie na pogrzebie Katarzyny z Tęczyna Radziwiłłowej*, wygłoszone 20 lip-

ubogich studentów. Zmarł we Fromborku. A. Kopiczko, *Montanus Maciej*, w: *Słownik biograficzny kapituły warmińskiej*, red. J. Guzowski, Olsztyn 1996, s. 169-170.

⁴⁵ A. Wagner (red.), *Włoskie wpływy w polskim introligatorstwie XV-XVI wieku*, w: *Tegumentologia polska dzisiaj*, Toruń 2015, s. 100.

⁴⁶ Taka postać nie figuruje w *Słowniku biograficznym Kapituły Warmińskiej* (red. J. Guzowski, Olsztyn 1996). Prawdopodobnie bernardyni z klasztoru w dzisiejszym Barczewie pomylili imię i w ten sposób Sebastian Kromer, bratanek biskupa Marcina, stał się Stanisławem – więcej o tym: T. Garwoliński, *Stare druki z kolekcji biskupów warmińskich okresu renesansu, przechowywane w Bibliotece Wyższego Seminarium Duchownego Metropolii Warmińskiej „Hosianum” w Olsztynie* (w druku).

⁴⁷ Urodził się w Poznaniu. Został jezuitą w 1571 roku, studiował we Frankfurcie nad Odrą, Wittenberdze, Krakowie i w Rzymie. Był rektorem kolegium jezuickiego w Pułtusku, a potem superiorem kolegium św. Barbary w Krakowie. Wykładał na Akademii Wileńskiej i został jej kanclerzem. W latach 1594-1598 był rektorem w Poznaniu. Pozostawił liczne dzieła homiletyczne i teologiczne. Zmarł w Poznaniu. K. Klauza, *Grodzicki Stanisław*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 6, k. 170-171; *Encyklopedia wiedzy o jezuitach*, s. 197.

ca 1592 roku na pogrzebie żony Krzysztofa Radziwiłła, wojewody wileńskiego (1592, sygn. Dp 195,4 ald.) oraz *O czyścju kazanie wtóre*, wygłoszone 20 października tego samego roku na pogrzebie Albrechta Radziwiłła (1558-1592), marszałka Wielkiego Księstwa Litewskiego w kościele pw. św. Jana w Wilnie (1593, sygn. Dp 195,5 adl.). Oba kazania są polemiką z Andrzejem Chrzastowskim (ok. 1555-1618)⁴⁸ i obroną katolickiej nauki o czyścju i modlitwy za zmarłych. Wykazują też piękno i konieczność ceremonii kościelnych w czasie pogrzebów⁴⁹. Obydwa druki są oprawione razem z *Traktatem różnych poselstw lubelskich i odprawą ich* (Kraków 1592) i dwoma traktatami autorstwa Marcina Śmigleckiego: *O lichwie* (Kraków 1607) i *Opisanie dysputy Nowogrodzkiej* (Wilno 1594). Oprawa woluminu pochodzi z początku XVII wieku. Została wykonana z deski i skóry świńskiej. Dekoracja została utworzona z wycisków strychnulcowych i tłoczeń z motywami roślinnymi. W centralnej części zwierciadła umieszczono herb Towarzystwa Jezusowego: monogram IHS z krzyżem nad nim i trzema gwoździami pod nim, w otoczeniu promieni.

Marcin Śmiglecki był najwybitniejszym logikiem i znanym pisarzem filozoficznym dawnej Polski, a także obrońcą Kościoła katolickiego. Jego obszerne dzieło *Logica* przez długi czas było jednym z najlepszych i najbardziej rozpowszechnionych podręczników w Europie, zwłaszcza w Anglii, gdzie korzystano z niego jeszcze w połowie XIX wieku. Wprawdzie nie w drukarni jezuickiej, ale w Wilnie u Wojciecha Zajączkowskiego zostało wydane *Opisanie dysputy Nowogrodzkiej* (1594, sygn. Dp 195,3 adl.). Jest to zapis publicznej dysputy teologicznej, która odbyła się w 1594 roku w Nowogrodku. Marcin Śmiglecki przez dwa dni dyskutował po sześć godzin z arianinem, dawnym rektorem szkoły antytrynitarzkiej w Iwii, Janem Namysłowskim. Tematem dyskusji była doktryna, której bronił M. Śmiglecki, o przedwiecznym bóstwie Chrystusa. W dyspucie tej moderatorzy mieli czuwać, by przebiegała ona poprawnie, tzn. by nie zabierali głosu widzowie, aby nie było osobistych napaści itp. Pisarze zaś dokładnie notowali wypowiedzi. Fakt, że ponad dwunastu szlachciców litewskich zerwało z arianizmem, przemawia za sukcesem jezuity⁵⁰. Popularność dysputy skłoniła M. Śmigleckiego do napisania większego traktatu, w którym poddał krytyce poglądy antytrynitarzy polskich. Biblioteka seminaryjna w Olsztynie ma w swoich zbiorach dzieło *O Bóstwie przedwiecznym Syna Bożego* (1595, sygn. Dp 362,1 adl.), wydane w wileńskiej drukarni jezuickiej. Zostało ono oprawione razem z dziełami: jezuity Adriana Jungi *Rozwiązanie pięćdziesiąt i dwu kwestii... o Kościele Bożym* (Kraków 1599) i Marcina z Kłocka *Proca na ministy i na wszystkie heretyki* (Kraków 1607). Wpis proveniencyjny pierwszego posiadacza książki (Joannes) został sku-

⁴⁸ Studiował na Akademii Krakowskiej. Był jednym z przywódców zburzenia zboru kalwińskiego w Krakowie w 1574 roku. Przeszedł na kalwinizm i wyjechał na Litwę, gdzie walczył z arianami i jezuitami. Doszedł do stanowiska superintendenta, ale zmarł zasuspendowany. *Bibliografia literatury polskiej*. Nowy Korbut, t. 2; *Piśmiennictwo staropolskie: hasła osobowe A-M*, red. R. Polak, Warszawa 1964, s. 86-87.

⁴⁹ Piechnik, *Początki Akademii Wileńskiej 1599*, s. 150-151; Natoński, *Humanizm jezuicki i teologia pozytywno-kontrowersyjna*, s. 122.

⁵⁰ Piechnik, *Początki Akademii Wileńskiej 1599*, s. 146.

tecznie zatarty. Następnie Jan Bojanecki, być może właśnie pierwszy właściciel, najprawdopodobniej ojciec Jana Franciszka, dworzanina biskupa warmińskiego⁵¹, ofiarował wolumin klasztorowi franciszkanów w Barczewie. Widoczny jest wpis gwardiana Stanisława Witońskiego z 21 marca 1640 roku. W końcu księga trafiła do biblioteki w Braniewie, gdzie w XIX wieku przystawiono rzadko spotykaną pieczęć z orłem pruskim i napisem „Bibliothek des Königlichen Lycei Hosiani Braunsberg”. Druki o wspólnej sygnaturze Dp 362,1-3 adl. zostały oprawione na początku XVII wieku w deskę i skórę ciełącą. Renesansowa kompozycja dekoracji została utworzona z wycisków strychnulca i tłoków z motywami kwiatonów. W ćwierćmedalions w narożnikach zwierciadła umieszczono postacie czterech Ewangelistów. W centralnej części górnej okładziny wyciśnięto owalny medalion ze sceną ukrzyżowania. W jego otoku znajduje się napis: „CHRISTVS FACTVS EST PRO NOBIS OBEDIENS VSQVE AD MORTEM MORTEM AVTEM CRVCIS”. W centrum zwierciadła dolnej okładziny znajduje się owalny medalion z Chrystusem Salwatorem i napisem w otoku: „IESVS CHRISTVS FILIVS DEI VIVI SALVATOR MVNDI REX REGVM DOMINVS DOMINANTIVM”. Pod koniec XVI wieku nastąpił w introligatorstwie polskim odwrót od włoskich formuł wykonawczych i dekoracyjnych. Niewątpliwy wpływ na to miało m.in. wypieranie idei humanistycznych przez kontreformację. Z tego powodu w obrębie modnej ornamentyki orientalizującej rozpowszechniły się wówczas złożone medaliony z Chrystusem Salwatorem, Immaculatą i szeregiem innych przedstawień religijnych⁵².

W zbiorach Biblioteki WSD MW „Hosianum” jest jeszcze kilka innych druków wytłoczonych w wileńskiej oficynie jezuitów. Są to niewielkie teksty mniej znanych autorów. Pod względem edytorskim zauważalne są zmiany w ciągu kilkunastu omawianych lat. W latach 90. XVI wieku drukowany tekst ujęty był w ramie. Strona tytułowa zaś miała charakterystyczną dwurzędową ramę utworzoną z motywów roślinnych. Nie pojawiał się także znak jezuitów.

Druki braniewskie z przelomu XVI i XVII wieku

W 1626 roku bogaty księgozbiór braniewski został wywieziony jako zdobycz wojenna do Szwecji. Wzbogacił on przede wszystkim bibliotekę założonego w 1477 roku uniwersytetu w Uppsali. Wśród zagrabionych druków dwadzieścia wytłoczyli braniewscy drukarze: Jan Saxo (8) i Jerzy Schönfels (12). Znalazł się tam m.in. list A. Possevina o potrzebie nauki katechizmu i wpajaniu zasad wiary od najmłodszych lat, inaugurujący działalność wydawnictwa w 1589 roku⁵³.

⁵¹ Jan Franciszek Bojanecki był synem Jana i Urszuli. Urodził się w 1641 roku w Bojanczycach na Warmii. Od 1662 roku uczęszczał do Kolegium Jezuickiego w Reszlu. W 1667 roku uzyskał stypendium i wyjechał do Rzymu, gdzie studiował tylko 9 miesięcy. Pełnił urząd dworzanina biskupów warmińskich. M. Pawlak, *Dzieje fundacji Jana Preucka w XVII-XVIII w.*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Historia”, 20 (1985) s. 59, 63.

⁵² Wagner, *Włoskie wpływy w polskim introligatorstwie XV-XVI wieku*, s. 102.

⁵³ Antonius Possevinus, *De Societate Jesu Epistola de necessitate vilitateq[ue] ac ratione docendi catholici catechismi; Rationes item, quibus inter... difficultates diuinum negotium debeat... promoueri* (Brvnnsbergae, Ionnes Saxo, 1589), ss. [3], 164 [i.e. 165], 12° – J. Trypućko, *The catalogue*

Z pierwszej drukarni, należącej do J. Saxo, nie zachował się w Bibliotece „Hosianum” żaden druk. Z oficyny jego następcy, J. Schönfelsa, jest 21 wydań w 38 egzemplarzach⁵⁴. Data urodzenia i pochodzenie J. Schönfelsa nie są znane. Wiadomo jedynie, że zmarł w Braniewie między 1626 a 1631 rokiem. Przejął on nieczynną od kilku lat drukarnię, którą założył J. Saxo. Jerzy Schönfels zgłosił się do biskupa warmińskiego, którym był kardynał Andrzej Batory (1563-1599)⁵⁵, i otrzymał prawo uruchomienia oficyny. Miał drukować dla kolegium jezuickiego i diecezji takie wydawnictwa, które broniły wiary katolickiej i rozszerzały jej wpływy. Oprócz tego tłoczył uchwały synodów diecezjalnych oraz podręczniki. W czasie swej działalności wydał 90 druków. Do najokazalszych należały wydawnictwa zamówione przez teologa i grafika, kanonika warmińskiego Tomasza Tretera (1547-1610)⁵⁶.

of the book collection of the Jesuit College in Braniewo held in the University Library in Uppsala. Vol. 2: The 16th and 17th century books = Katalog księgozbioru Kolegium Jezuitów w Braniewie zachowanego w Bibliotece Uniwersyteckiej w Uppsali. T. 2: Druki XVI-XVII w., oprac. M. Spadowski, S. Szyller, Uppsala-Warszawa 2007, nr 2673; Z. Jaroszewicz-Pierśławcew, Druki braniewskie w zbiorach Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego Metropolii Warmińskiej „Hosianum” w Olsztynie, w: Jubilaum Warmiae et Bibliothecae. Wybrane zagadnienia dotyczące 550. rocznicy przyłączenia Warmii do Polski i 450. rocznicy istnienia Biblioteki „Hosianum”, red. T. Garwoliński, Olsztyn 2016, s. 193.

⁵⁴ Jaroszewicz-Pierśławcew, *Druki braniewskie*, s. 196. Opisy bibliograficzne druków znajdują się w: Wojtkowski, *Katalog druków XVI wieku*.

⁵⁵ Urodził się w Siedmiogrodzie. Wcześniej stracił ojca. Stryj, król Stefan opiekował się trzema osieroconymi bratanekami, ale do Polski sprowadził na stałe tylko najmłodszego – Andrzeja. Postanowił osadzić go na biskupstwie warmińskim. Pierwszym krokiem było wprowadzenie Andrzeja Batorego do kapituły warmińskiej, co stało się w 1581 roku. Trzy lata później (1584) został kardynałem. Liczył wtedy 21 lat. Został mianowany też koadiutorem z prawem następstwa po biskupie Kromerze. Po jego śmierci odbył ingres do katedry fromborskiej, nie przyjmując sakry biskupiej ani nawet święceń wyższych. Przyjął jedynie święcenia subdiakonatu. Czekał na panowanie świeckie, najprawdopodobniej w rodzinnym Siedmiogrodzie. Sprawy warmińskie, tak kościelne, jak i świeckie, układały się jednak za jego rządów całkiem nieźle, ale była to zasługa pomocników, którzy wyręczałi go prawie na wszystkich polach. Sam często wyjeżdżał. Miał dużą bibliotekę, w tym wiele książek w cennych oprawach. Andrzej Batory w 1596 roku przywrócił zakon franciszkanów (bernardynów) na Warmii – w Barczewie. Urządził tam też grobowiec dla siebie i swojego brata Baltazara. W grobowcu tym jednak nikt nie został pochowany. W 1599 roku Zygmunt Batory, który nie radził sobie w kierowaniu Siedmiogrodem, zgodził się oddać księstwo Andrzejowi. Ten spotkał się tam jednak z opozycją i musiał uciekać. W wyniku zdrady został zamordowany. A. Kopiczko, *Batory Andrzej*, w: *Słownik biograficzny kapituły warmińskiej*, s. 16-17; A. Szorc, *Andrzej Batory*, w: *Poczet biskupów warmińskich*, s. 183-192; I. Horn, *Andrzej Batory*, Warszawa 2010.

⁵⁶ Urodził się w Poznaniu i pochodził z rodziny mieszczańskiej. Kształcił się w rodzinnym mieście, następnie w kolegium jezuickim w Braniewie (1566-1569), a potem podjął studia teologiczne i prawnicze w Rzymie. Został doktorem prawa, przyjął święcenia kapłańskie. W Rzymie spędził dwadzieścia dwa lata (1569-1584 i 1586-1593) jako sekretarz kard. S. Hozjusza, który był jego mecenasem. Od 1583 roku był też kanclerzem kard. A. Batorego. Został kanonikiem bazyliki na Lateranie i bazyliki Santa Maria in Trastevere w Rzymie oraz kanonikiem ołmunieckim. Był pierwszym przełożonym Hospicjum Polskiego św. Stanisława w Rzymie, założonego przez kard. S. Hozjusza, a ponadto sekretarzem Anny Jagiellonki, Stefana Batorego i Zygmunta III Wazy.

W 1626 roku oficyna została zamknięta z powodu okupacji Braniewa przez wojska szwedzkie⁵⁷.

Najstarszym drukiem zachowanym z drukarni J. Schönfelsa, a przechowywanym w olsztyńskiej księżnicy, są *Constitutiones Canoniorum Regularium Custodum Sancti Sepulcri*, wydane w 1598 roku (sygn. Db 47), pochodzące z Lidzbarka Warmińskiego, o czym świadczą okrągłe pieczęcie z postaciami św. Piotra i św. Pawła z XVIII i XX w., o treści: „SIGILLVM MINVS ECCLESIAE ARCHIPRESBYTERIALIS HEILSBURGENSIS”. Dzieło zostało dedykowane biskupowi warmińskiemu kard. A. Batoremu i zawiera jego herb wykonany techniką drzeworytu.

Marszałek wielki litewski M.K. Radziwiłł, zwany Sierotką, w latach 1582-1584 odbył pielgrzymkę do Ziemi Świętej. Opisał ją w języku polskim. Tomasz Treter przełożył rękopis na łacinę, nadając mu formę listów wysłanych do przyjaciela. Na końcu został dołączony porządek procesji, które odbywały się w bazylice Grobu Pańskiego. Jako *Hierosolymitana peregrinatio* dzieło zostało opublikowane w Braniewie w oficynie J. Schönfelsa w 1601 roku. Książka była wydana na wysokim poziomie edytorskim. Tekst upiększają inicjały i ozdobne przerywniki. Druk należał do najpopularniejszych pozycji czytelniczych w literaturze staropolskiej, będąc wielokrotnie wznawiany⁵⁸.

Wolumin zdobią trzy szytchy, z których jeden stanowi kartę tytułową, drugi, umieszczony po przedmowie, przedstawia M.K. Radziwiłła Sierotkę, trzeci zaś, umieszczony po stronie 286, ukazuje plan Bazyliki Grobu Pańskiego. Dwa pierwsze nie mają żadnego podpisu, ale przyjmuje się, że są autorstwa T. Tretera, ponieważ w wierszu pod portretem M.K. Radziwiłła znajdują się inicjały: „T.T.C.V.”, co należałoby tłumaczyć: „Tomasz Treter, kanonik warmiński”. Tadeusz Chrzanowski wysuwa teorię, że karta tytułowa została wykonana przez bratanka Błaże-

Od lipca 1584 roku przebywał w Polsce. Poświęcił się pracy historycznej i rozpoczął współpracę z M.K. Radziwiłłem Sierotką. Przetłumaczył jego pielgrzymkę do Ziemi Świętej *Hierosolymitana peregrinatio*. Opracował też dedykowany S. Hozjuszowi indeks poezji Horacego. Po rezygnacji z kanonii przez kard. A. Batorego w 1585 roku wybrano go na kanonika Warmińskiego Kapituły Katedralnej we Fromborku. Piastował obowiązki kustosa, jak również kanclerza kapituły. Był jednym z wybitniejszych jej członków. Zmarł we Fromborku, gdzie też został pochowany. J. Umiński, *Zapomniany rysownik i rytownik polski XVI wieku, ks. Tomasz Treter i jego Theatrum virtutum D. Stanisłai Hosii*, „Collectanea Theologica”, 13 (1932) s. 15-22; Chrzanowski, *Działalność artystyczna Tomasza Tretera*, s. 9-24, 117-143, 173-175; A. Kopiczko, *Treter Tomasz*, w: *Słownik biograficzny kapituły warmińskiej*, s. 257; tenże, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej latach 1525-1821*, s. 333; A. Nowicka-Struska, *Treter Tomasz*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 19, red. S. Wilk, Lublin 2013, k. 1009-1010; G. Jurkowlanec, *Sprawczość rycin. Rzymska twórczość graficzna Tomasza Tretera i jej europejskie oddziaływanie*, Kraków 2017, s. 278-302.

⁵⁷ *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 4: Pomorze, s. 48-49, 394-395, 399-405; T. Garwoliński, *Polonika z XVI wieku w Bibliotece „Hosianum”*, w: *Iubilaeum Warmiae et Bibliothecae*, s. 156.

⁵⁸ Chrzanowski, *Działalność artystyczna Tomasza Tretera*, s. 21, 24-25, 206-207; H. Keferstein, *Drukarze braniewscy a Korona i biskupstwo*, „Studia Warmińskie”, 27 (1990) s. 179; Jaroszewicz-Pierśławcew, *Druki braniewskie*, s. 197-198; T. Garwoliński, *Ślady artystycznej i pisarskiej działalności ks. Tomasza Tretera w zabytkowym księgozbiornie Biblioteki „Hosianum” w Olsztynie*, „Fides. Biuletyn Bibliotek Kościelnych”, 2 (2018) s. 25.

ja. Miałby o tym świadczyć fakt, że jest dość prymitywna, razi błędami perspektywistycznymi i niezdarnością techniczną. Na tej podstawie wnioskuje, że mogłoby to być jedno z pierwszych dzieł wykonanych pod okiem stryja. Trzeci szych jest podpisany monogramem „T.M. sc.”, co wskazuje na Tomasza Makowskiego⁵⁹.

Opis podróży do Ziemi Świętej zachował się w olsztyńskiej bibliotece w dwóch egzemplarzach. Jeden z nich (sygn. Db 62/A) mógł należeć do samego T. Tretera. Taką hipotezę wysuwa Zoja Jaroszewicz-Pieresławcew⁶⁰. Bp Julian Wojtkowski raczej skłania się ku innej wersji odczytania wpisu: „post obitum A[ntonii] P[hilippi] Titz Vicarii Ecclesiae Varmiensis” (po śmierci Antoniego Filipa Titz, wikariusza katedry warmińskiej). Wolumin należał również do Marcina Wolffa⁶¹ lub Michała Wolffa⁶². Poniżej portretu M.K. Radziwiłła, w prawym rogu znajduje się niezidentyfikowany jeszcze monogram „TSR”. Oprawa woluminu została wykonana z tektury obleczonej białą gładką skórą bez żadnych zdobień. Drugi egzemplarz (sygn. Db 62/B) oprawiony jest w tekturę obciążoną ciemnobrązową skórą ozdobioną ślepymi i złożonymi tłoczeniami arabeskowymi. Zdobienia górnej i dolnej okładziny różnią się⁶³.

W 1604 roku również u J. Schönfelsa T. Treter wydał żywoty biskupów poznańskich *Vitae episcoporum posnanensium* (sygn. Db 43). Pierwsza część została spisana jeszcze przez Jana Długosza (1415-1480)⁶⁴, druga zaś – przez sufragana poznańskiego, Jakuba Brzeźnickiego (1540-1600). Kanonik warmiński całość poprawił, uzupełnił i zilustrował herbami poszczególnych biskupów. Całość dzieła obejmuje 58 życiorysów. Tomasz Treter zadedykował je arcybiskupowi Janowi

⁵⁹ Umiński, *Zapomniany rysownik i rytownik polski XVI wieku*, s. 38-39; Alexandrowicz, Treterowa, *Makowski Tomasz*, s. 250; Chrzanowski, *Działalność artystyczna Tomasza Tretera*, s. 207-208; Garwoliński, *Ślady artystycznej i pisarskiej działalności*, s. 26.

⁶⁰ Jaroszewicz-Pieresławcew, *Druki braniewskie*, przyp. 46, s. 197.

⁶¹ Od 1636 roku był proboszczem w Sętalu. Później opuścił parafię z powodu wojny ze Szwedami (do 1660 roku). Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej latach 1525-1821*, s. 354.

⁶² Urodził się w 1751 roku w Ornecie. Był kapłanem bp. Ignacego Krasickiego, a w latach 1775-1785 proboszczem w Żegotach. Był również kapłanem armii pruskiej. W 1785 roku został kanonikiem katedralnym, a w 1789 roku proboszczem w Tolkowcu. Od 1809 roku był dziekanem kapituły. Zmarł w 1823 roku. M. Borzyszkowski, *Wolff Michał*, w: *Słownik biograficzny kapituły warmińskiej*, s. 282.

⁶³ Garwoliński, *Ślady artystycznej i pisarskiej działalności*, s. 26-27.

⁶⁴ Urodził się w Brzeźnicy koło Radomska. Studiował na Akademii Krakowskiej, ale jej nie ukończył. Pracował na dworze biskupa krakowskiego Zbigniewa Oleśnickiego. W 1440 roku przyjął święcenia kapłańskie. Był kanonikiem krakowskim, sandomierskim, wiślickim i kieleckim. Odbywał misje dyplomatyczne. W wyniku konfliktu z królem został skazany na konfiskatę dóbr i banicję. Kazimierz Jagiellończyk powierzył mu rokowania z Krzyżakami. Napisał wiele prac historycznych. W 1448 roku napisał *Banderia Pruthenorum*, w której dał opis chorągwi krzyżackich zdobytych pod Grunwaldem. W latach 1468-1478 opracował katalogi biskupów wrocławskich, poznańskich, gnieźnieńskich, krakowskich, wrocławskich i płockich. W rozpoczętych *Annales seu cronicae inclyti Regni Poloniae* w dwunastu księgach ukazał dzieje Polski od jej zarania do 1480 roku, opierając je na bogatym zasobie źródeł. Zmarł w Krakowie. U. Borkowska, *Długosz, Długosius, Longinus Jan*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 3, red. R. Łukaszyk, Lublin 1989, k. 1356-1357.

Tarnowskiemu (1550-1605), prymasowi Polski, który w tekście występuje jako Tarnawski. Z listu dedykacyjnego można się dowiedzieć, że autograf katalogu biskupów polskich J. Długosza był w posiadaniu bp. Marcina Kromera (1512-1589)⁶⁵, który podarował go T. Treterowi z poleceniem, by wydać go drukiem⁶⁶.

Dzieło *Sacratissimi Corporis Christi historia et miracula* autorstwa T. Tretera zostało opublikowane w drukarni J. Schönfelsa w 1609 roku. Opowiada historię sprofanowania Najświętszego Sakramentu w Poznaniu w 1399 roku. Uzupełnienie stanowi dodatek *Votiva Corporis Christi miracula*, opisujący różne cuda eucharystyczne. Książka zawiera jedenaście miedziorytów przedstawiających dzieje cudu ukazania się krwi na sprofanowanej Hostii. Pod ilustracjami znajdują się krótkie opisy. Dziesięć z miedziorytów mógł wykonać T. Treter, a ostatni – na pewno jego bratanek Błażej. Bardziej prawdopodobne jest jednak, że ilustracje wykonane jeszcze w Rzymie przez kanonika warmińskiego posłużyły za wzór jego bratankowi. Karta tytułowa jest bogato zdobiona, rytowana przez B. Tretera. Na jej odwrocie znajduje się epigram autorstwa kanonika warmińskiego oraz drzeworyt z herbem biskupa poznańskiego Andrzeja Opalińskiego (1575-1623)⁶⁷.

Karta tytułowa została skomponowana w formie baldachimu wspartego na czterech tokańskich kolumnach. Dolną strefę stanowi scena przedstawiająca Żydów kłujących nożami hostię. Charakterystyczne jest karykaturalne przerysowanie u nich potężnych garbatych nosów. Ilustracje miedziorytnicze nie są wykonane kunsztownie. Sceny umieszczone na tle architektury lub w krajobrazach są sfłoczone i nie zachowują perspektywy. Nieporadnie zostały ukazane szczegóły anatomiczne⁶⁸.

⁶⁵ Urodził się w Bieczu koło Jasła. Studiował w Krakowie, Padwie i Bolonii. Uzyskał doktorat obojga praw. Był sekretarzem królewskim. Po przyjęciu święceń kapłańskich w 1542 roku został proboszczem w Bieczu, kanonikiem kieleckim i krakowskim, kustoszem w Wiślicy i Sandomierzu. Uczestniczył w życiu dyplomatycznym. Zajmował się sprawami pruskimi, umacniając wpływy polskie. W latach 1558-1564 był posłem w Wiedniu. W 1551 roku przyznano mu kanonię fromborską. W 1570 roku został koadiutorem kard. S. Hozjusza na Warmii. Po jego śmierci w 1579 roku objął diecezję warmińską. Sakrę biskupią przyjął w 1579 roku w Warszawie. Umocnił wpływy Kościoła na Warmii. Walczył z protestantyzmem. Wizytował parafie i przeprowadził trzy synody diecezjalne. Troszczył się o oświatę i szkolnictwo oraz o poziom moralny duchowieństwa. Z jego inicjatywy wydano agendę warmińską, mszał warmiński i brewiarz warmiński. Swój majątek przeznaczył na cele charytatywne, oświatowe i kościelne. Jest autorem dzieł historycznych i religijnych. Zmarł w Lidzbarku, został pochowany we Fromborku. A. Kopiczko, *Kromer Marcin*, w: *Słownik biograficzny kapituły warmińskiej*, s. 134-135; J. Misiurek, *Kromer Marcin*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 9, red. A. Szostek, Lublin 2002, k. 1305-1306; A. Szorc, *Marcin Kromer*, w: *Poczet biskupów warmińskich*, s. 169-182.

⁶⁶ Umiński, *Zapomniany rysownik i rytownik polski XVI wieku*, s. 39-40; Chrzanowski, *Działalność artystyczna Tomasza Tretera*, s. 204; Keferstein, *Drukarze braniewscy a Korona i biskupstwo*, s. 179-180; Garwoliński, *Ślady artystycznej i pisarskiej działalności*, s. 27-28.

⁶⁷ Umiński, *Zapomniany rysownik i rytownik polski XVI wieku*, s. 41-42; Chrzanowski, *Działalność artystyczna Tomasza Tretera*, s. 198-206; Keferstein, *Drukarze braniewscy a Korona i biskupstwo*, s. 180; Jaroszewicz-Pieresławcew, *Druki braniewskie*, s. 198; Garwoliński, *Ślady artystycznej i pisarskiej działalności*, s. 28.

⁶⁸ Chrzanowski, *Działalność artystyczna Tomasza Tretera*, s. 199; Garwoliński, *Ślady artystycznej i pisarskiej działalności*, s. 29.

Egzemplarz z Biblioteki „Hosianum” (sygn. Db 38) jest zdefektowany. Zawiera jedynie kartę tytułową, dedykację i wstęp oraz dodatek *Votiva Corporis Christi miracula* składający się z ośmiu rozdziałów. Brakuje części zasadniczej dzieła – miedziorytów z opisami. Oprawa woluminu jest późniejsza, pochodzi z XIX lub początku XX wieku. Książka trafiła do biblioteki Kolegium Jezuickiego w Braniewie na podstawie zapisu testamentowego kanonika warmińskiego Stanisława Bużeńskiego⁶⁹, spisane 23 marca 1692 roku, o czym świadczą wpisy na odwrocie karty tytułowej i na następnej karcie. Wcześniej została ofiarowana szlachcicowi Albertowi Gądkowskiemu przez przeora klasztoru „Raj Maryi” w Kartuzach⁷⁰.

Jednym z najciekawszych i cenniejszych druków z oficyny J. Schönfelsa jest *Agenda Parva. In commodiorem usum Sacerdotum Provinciae Livoniae conscripta*⁷¹. Egzemplarz z Biblioteki WSD MW „Hosianum” w Olsztynie jest nie tylko jedynym zachowanym w Polsce, ale na świecie⁷². Dzieło było przeznaczone dla licznych misji jezuickich obejmujących swym zasięgiem nie tylko litewską prowincję, ale i Inflanty. Teksty wydrukowane zostały w pięciu językach: łacińskim, łotewskim, estońskim, polskim i niemieckim. Łaciną wytłoczono partie zawierające formuły liturgiczne, modlitwy i inne teksty potrzebne kapłanom, a w językach narodowych miejsca dialogu kapłana z wiernymi w obrzędach chrztu, ślubu, udzielania Komunii, namaszczenia chorych i w innych czynnościach liturgicznych. Pytania i odpowiedzi są wyróżnione inną czcionką – frakturą. *Agenda Parva* zawiera również modlitwy i błogosławieństwa, które nie mają partii dialogowanych⁷³.

Agenda została rozesłana do bibliotek sąsiednich kolegiów jezuickich, w tym do gdańskiego. Świadczy o tym zapis własnościowy na karcie tytułowej „Ex librorum Cathalogo Collegi Societatis Jesu Gedani” i niżej „Joan[nis] Baptistae Schong[...].”⁷⁴.

⁶⁹ Pochodził z Sieradza. Doktorat obojga praw uzyskał w Akademii Krakowskiej. Pracował w kancelarii Tomasza Ujejskiego i prymasa Wacława Leszczyńskiego. W 1664 roku został kanonikiem warmińskim, a od 1682 roku dziekanem kapituły. Był też kanonikiem gnieźnieńskim i krakowskim oraz archidiaconem kaliskim. W 1689 roku został mianowany wikariuszem generalnym. Był też oficjałem bp. Michała S. Radziejowskiego i bp. Jana S. Zbąskiego. Napisał biografię biskupów gnieźnieńskich. Swoją bogatą bibliotekę przekazał Uniwersytetowi Krakowskiemu i Kolegium Jezuickiemu w Braniewie. Zmarł w 1692 roku. A. Kopiczko, *Bużeński Stanisław*, w: *Słownik biograficzny kapituły warmińskiej*, s. 30-31.

⁷⁰ Garwoliński, *Ślady artystycznej i pisarskiej działalności*, s. 30.

⁷¹ Druk nie był znany Estreicherowi (*Bibliografia polska*, Kraków 1891-1951), natomiast znalazł go H. Gruchot, *Zur Geschichte der Braunsberger Buchdruckerei*, Braunsberg 1890, s. 8.

⁷² H. Keferstein podaje za obszernym tekstem O. Freymutha, *Agenda Parva Brunsbergae MD-CXXII. Handbüchlein für Katholische Geistliche aus Livlands Polenzeit*, Tartu 1938, s. 9-64: „Unikalny egzemplarz tego wydawnictwa znajdował się do okresu drugiej wojny światowej w Bibliotece Uniwersyteckiej w Dorpadzie /Tartu”. Keferstein, *Książka w Braniewie*, s. 163-164 i przyp. 33; T. Garwoliński, *Wypożyczenie starego druku „Agenda Parva” do Estonii*, „Fides. Biuletyn Bibliotek Kościelnych”, 1 (2017) s. 11.

⁷³ Garwoliński, *Wypożyczenie starego druku*, s. 11.

⁷⁴ Końcówka nazwiska jest nieczytelna, dlatego trudno jednoznacznie ustalić kto był posiadaczem książki.

Dopiero potem trafiła do biskupiego seminarium dla kleryków w Braniewie, a następnie do biblioteki seminarium w Olsztynie⁷⁵.

Dzieło jest wyjątkowym skarbem szczególnie dla Estończyków, ponieważ jest to pierwsza w pełni zachowana książka z drukowanymi zdaniem w języku estońskim, a dokładnie w dialekcie południowoestońskim. Starsza jest jedynie publikacja z 1535 roku, ale zachowały się tylko jej pojedyncze strony⁷⁶.

Obiekt jest dosyć niepozorny. Jego wymiary to 17×10 cm. Dzieło składa się z 48 zadrukowanych kart, dwóch rękopiśmiennych i dziewięciu niezadrukowanych. Tekst druku jest dwukolorowy: czarny i czerwony. Rękopis zawiera opis obrzędu wprowadzenia do kościoła niewiasty po ślubie wraz z psalmami i modlitwami w języku łacińskim. Na stronie tytułowej i wewnątrz druku znajdują się zapiski rękopiśmienne nieznanymi autorów. Wolumin oprawiony jest w deskę i brązową skórę cielejącą ozdobioną motywami linearnymi wykonanymi strychulcem oraz ślepymi tłoczeniami ornamentowymi, identycznymi na obu okładzinach. W centralnej części górnej i dolnej okładziny znajduje się plakietka z monogramem IHS, krzyżem i trzema gwoździami w otoczeniu promieni, będąca znakiem Towarzystwa Jezusowego. Dolna i górna część grzbietu została zniszczona, dlatego naklejono na nią nowsze kawałki skóry⁷⁷.

Na wewnętrznej stronie oprawy znajduje się naklejona kartka z wydrukowanym tekstem: „Bibliothek des Bischöflich-Ermländischen Priesterseminars zu Braunschweig // Stand – Nr. 13234 // Der Bibliothek der Staatt. Akademie zu Braunschweig zur Verwahrung übergeben”, na stronie tytułowej zaś – pieczętka: „BISCHÖF.-ERMLD // KLERIKALSEMINAR // BRAUNSBERG”⁷⁸.

Agenda Parva jest znana w Estonii, ponieważ w latach 30. XX wieku badaniom poddawał ją historyk Otto Freymuth (1892-1957)⁷⁹ i w 1938 roku wydał drukiem publikację na jej temat⁸⁰.

Dla potrzeb biskupstwa J. Schönfels wydawał druki urzędowe, m.in. *Constitutiones Synodi Dioesiae Varmiensis* (sygn. Db 47 – 1598, Db 41, Db 41/A-J i Db

⁷⁵ Jaroszewicz-Pieresławcew, *Druki braniewskie*, s. 197; Garwoliński, *Wypożyczenie starego druku*, s. 11-12.

⁷⁶ Garwoliński, *Wypożyczenie starego druku*, s. 13.

⁷⁷ Tamże, s. 13-14.

⁷⁸ Tamże, s. 14.

⁷⁹ Urodził się w Dorpacie (obecnie Tartu) w Estonii. Od 1919 roku był bibliotekarzem Uniwersytetu Estońskiego w Dorpacie. Zajmował się badaniami nad literaturą i językiem narodów bałtyckich. Jesienią 1939 roku został przesiedlony do Polski. Od lutego 1940 roku został zatrudniony na stanowisku kierownika Książnicy Miejskiej im. Kopernika w Toruniu. Uchronił od zniszczenia wydawnictwa polskie. W połowie 1944 roku, zgodnie z niemieckimi wojennymi zarządzeniami ewakuacyjnymi, zapakował i wysłał na adres niemieckiego archiwum państwowego w Marburgu 35 skrzyń zawierających najcenniejsze wydawnictwa Książnicy: starodruki i rękopisy oraz czasopisma pomorskie. Wyjeżdżając z Torunia w końcu 1944 roku, celowo pozostawił w biurku dokładne spisy zawartości wywiezionych skrzyń wraz z adresami miejsca przeznaczenia. Po zakończeniu wojny nawiązał korespondencję z Toruniem, współpracując przy odzyskaniu dóbr kultury wywiezionych z miasta w czasie wojny. Dzięki temu skrzynie wywiezione z Książnicy powróciły do Torunia w połowie 1947 r. i biblioteka odzyskała w ten sposób swoje najcenniejsze kolekcje. *Otto Freymuth (1892-1957)*, <http://ksiaznica.torun.pl/o-nas/jubileusz-jubileusz-85-lecia-wojewodzkiej-biblioteki-publicznej-ksiaznicy-kopernikanskiej/jubileusz-85-lecia-gala-otton-freymuth/> (dostęp: 06.02.2017).

⁸⁰ Garwoliński, *Wypożyczenie starego druku*, s. 14-15.

301/2 – 1612). W wydaniu z 1612 roku umieszczony jest miedzioryt z wyobrażeniem Hostii św., a od strony 340 – w języku polskim *Ustawy kościelne ze strony uczęszczania do kościoła*.

Pozostałe druki wydane przez J. Schönfelsa znalazły się w klockach introligatorskich.

Zakończenie

Związki Braniewa i Wilna są niezaprzeczalne. Pieczętuje je przede wszystkim działalność jezuitów. W Braniewie powstało pierwsze w Królestwie Polskim kolegium jezuickie, w Wilnie zaś pierwsza drukarnia jezuicka w Rzeczypospolitej Obojga Narodów. W latach 1592-1595 rektorem Akademii Wileńskiej był Fryderyk Bartsch (1552-1609)⁸¹, wcześniej pełniący urząd rektora kolegium braniewskiego.

Symbolicznym potwierdzeniem wzajemnej współpracy i oddziaływań jest tzw. oprawa braniewska. Pojawiła się ona w ostatniej ćwierci XVI wieku. Została wykonana dla *Mszału krakowskiego* wydanego z inicjatywy biskupa Marcina Kromera w 1587 roku w drukarni Łazarzowej w Krakowie. Biskup ten był inicjatorem utworzenia w Braniewie oficyny drukarskiej, która powstała już po jego śmierci⁸². Wydaje się też prawdopodobne, że zatroszczył się także o sprowadzenie na Warmię introligatora. Ciekawostką są niewielkie inicjały HS, znajdujące się w górnych narożnikach plakiety z monogramem IHS. Mogą one wskazywać na introligatora, który był autorem opraw, których zachowało się ok. dwudziestu. Biorąc pod uwagę daty wydania dzieł, można ustalić przybliżone ramy działalności introligatora na lata 1583-1606. Działał on zapewne w obrębie kolegium jezuickiego, opracowując druki zamówione przez Kromera, jak też wymieniając zniszczone oprawy książek wcześniej wydrukowanych. Oprawa braniewska jest typową renesansową oprawą w typie saksońskim, dekorowaną ślepymi tłoczeniami wyciskanimi za pomocą radełek i plakiet. Jedna z plakiet przedstawia monogram IHS oraz atrybuty męki Pańskiej, co wprost odwołuje się do kolegium jezuickiego w Braniewie. Druga plakieta ukazuje Najświętszą Maryję Pannę z Dzieciątkiem, wskazującą berłem na herb. Narzędzia te zostały przejęte przez introligatora działającego później w Wilnie i związanego z tamtejszą akademią, a stosowane były aż do 1650 roku⁸³.

⁸¹ Urodził się w Braniewie. Wstąpił do jezuitów w Rzymie. Studiował filozofię w Rzymie i teologię w Wiedniu. W 1576 roku wrócił do Polski. Kierował w Braniewie seminarium warmińskim, alumnatem papieskim i konwiktem szlacheckim. W latach 1584-1580 był rektorem w Braniewie, potem (1592-1595) w Wilnie, a następnie superiorem i kaznodzieją w Gdańsku. Od 1598 roku był wiceprowincjałem dla litewskiej części prowincji polskiej. Od 1600 roku spowiednik króla Zygmunta III Wazy. Zmarł pod Smoleńskiem w trakcie wyprawy moskiewskiej, opiekując się chorymi żołnierzami podczas zarazy. *Encyklopedia wiedzy o jezuitach*, s. 30.

⁸² J. Bender, *Geschichte des braunsberger Buchhandels und Bücherdrucks in früherer Zeit bis gegen Ende des vorigen Jahrhunderts, nebst bibliographischen Notizen über die in Braunsberg erschienenen Bücher*, „Der Neuen Perussischen Provinzial-Blätter dritte Folge” 1865, Bd 10, s. 424.

⁸³ E. Laucevičius, *XV-XVIII a. knygų įrašimai Lietuvos bibliotekose*, Vilnius 1976, s. 66 oraz il. 260a; J.Z. Lichański, *Oprawy książek ze zbiorów Biblioteki Collegium Societatis Iesu w Braniewie. Wstęp do badań*, „Rocznik Biblioteki Narodowej”, 37-38 (2006) s. 220-224; E. Chlebus, *Dawne introligatorstwo warmińskie – stan badań i postulaty badawcze*, w: *Iubilaeum Warmiae et Bibliothecae*, s. 91-92.

BIBLIOGRAFIA

- Abramowicz Ludwik, *Cztery wieki drukarstwa w Wilnie. Zarys historyczny (1525-1925)*, Wilno 1925.
- Alexandrowicz Stanisław, Treiderowa Anna, Makowski Tomasz, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 19, red. E. Rostworowski, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1974, s. 248-251.
- Bender Joseph, *Geschichte des braunsberger Buchhandels und Bücherdrucks in früherer Zeit bis gegen Ende des vorigen Jahrhunderts, nebst bibliographischen Notizen über die in Braunsberg erschienenen Bücher*, „Der neuen Perussischen Provinzial-Blätter dritte Folge”, 10 (1865) s. 421-478.
- Bibliografia literatury polskiej. Nowy Korbut*, t. 2: *Piśmiennictwo staropolskie: hasła osobowe A-M*, red. R. Pollak, Warszawa 1964.
- Bibliografia literatury polskiej. Nowy Korbut*, t. 3: *Piśmiennictwo staropolskie: hasła osobowe N-Ż*, red. R. Pollak, Warszawa 1965.
- Bieś Andrzej Paweł, *Periodyzacja obecności Towarzystwa Jezusowego na ziemiach polskich. Struktury organizacyjne oraz edukacyjno-oświatowe i pastoralne formy aktywności*, „Studia Paedagogica Ignatiana”, 17 (2014) s. 57-87
- Borkowska Urszula, *Długosz, Długossius, Longinus Jan*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 3, red. R. Łukaszyk, Lublin 1989, kol. 1356-1357.
- Brückner Aleksander, *Z polsko-litewskich dziejów wyznaniowych*, „Reformacja w Polsce”, 2 (1922).
- Butkiewicz Marian, *Radziwiłł Mikołaj Krzysztof*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 16, red. E. Gigilewicz, Lublin 2012, kol. 1132-1133.
- Chlebus Ewa, *Dawne introligatorstwo warmińskie – stan badań i postulaty badawcze*, w: *Iubilaeum Warmiae et Bibliothecae. Wybrane zagadnienia dotyczące 550. rocznicy przyłączenia Warmii do Polski i 450. rocznicy istnienia Biblioteki „Hosianum”*, red. T. Garwoliński, Olsztyn 2016, s. 84-105.
- Chrzanowski Tadeusz, *Działalność artystyczna Tomasza Tretera*, Warszawa 1984.
- Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, z. 4: *Pomorze*, oprac. A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, Wrocław-Warszawa-Kraków 1962.
- Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, z. 5: *Wielkie Księstwo Litewskie*, oprac. A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, Wojciech Krajewski, Wrocław-Kraków 1959.
- Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564-1995*, oprac. L. Grzebień, Kraków 2004.
- Freytmuth Otto, *Agenda Parva Brunsbergae MDCXXII. Handbüchlein für Katholische Geistliche aus Livlands Polenzeit*, Tartu 1938.
- Fros Henryk, *Ignacy Loyola*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 6, red. J. Walkusz, Lublin 1993, k. 1444-1447.
- Frost Robert, *Oksfordzka historia unii polsko-litewskiej*, t. 1: *Powstanie i rozwój 1385-1569*, Warszawa 2018.
- Gapski Henryk, *Stefan Batory*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 18, red. E. Gigilewicz, Lublin 2013, kol. 914-915.
- Garwoliński Tomasz (red.), *Polonika z XVI wieku w Bibliotece „Hosianum”*, w: *Iubilaeum Warmiae et Bibliothecae. Wybrane zagadnienia dotyczące 550. rocznicy przyłączenia Warmii do Polski i 450. rocznicy istnienia Biblioteki „Hosianum”*, Olsztyn 2016, s. 132-189.
- Garwoliński Tomasz, *Stare druki z kolekcji biskupów warmińskich okresu renesansu, przechowywane w Bibliotece Wyższego Seminarium Duchownego Metropolii Warmińskiej „Hosianum” w Olsztynie* (w druku).

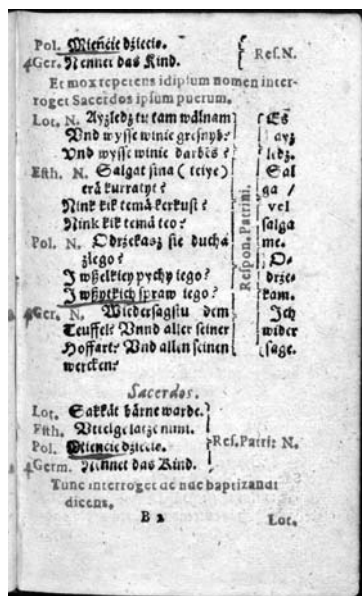
- Garwoliński Tomasz, *Ślady artystycznej i pisarskiej działalności ks. Tomasza Tretera w zabytkowym księgozbiorniku Biblioteki „Hosianum” w Olsztynie*, „Fides. Biuletyn Bibliotek Kościelnych”, 2 (2018) s. 9-37.
- Garwoliński Tomasz, *Wypożyczenie starego druku „Agenda Parva” do Estonii*, „Fides. Biuletyn Bibliotek Kościelnych”, 1 (2017) s. 9-22.
- Gruchoth Hermann, *Zur Geschichte der Braunsberger Buchdruckerei*, Braunsberg 1890.
- Gulbinowicz Henryk, *Geneza Konstytucji Hozjańskich Seminarium Duchownego w Braniewie*, „Studia Warmińskie”, 5 (1968) s. 43-65.
- Horn Ildikó, *Andrzej Batory*, Warszawa 2010.
- Jaroszewicz-Pieresławcew Zoja, *Druki braniewskie w zbiorach Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego Metropolii Warmińskiej „Hosianum” w Olsztynie*, w: *Iubilaeum Warmiae et Bibliothecae. Wybrane zagadnienia dotyczące 550. rocznicy przyłączenia Warmii do Polski i 450. rocznicy istnienia Biblioteki „Hosianum”*, red. T. Garwoliński, Olsztyn 2016, s. 192-231.
- Jurkowlanec Grażyna, *Sprawczość rycin. Rzymska twórczość graficzna Tomasza Tretera i jej europejskie oddziaływanie*, Kraków 2017.
- Kalinowska Jadwiga Ambrozja, *Działalność edukacyjna Stanisława Hozjusza w kontekście katolickiej reformy potrydenckiej*, „Forum Teologiczne”, 4 (2003) s. 121-137.
- Kalinowska Jadwiga Ambrozja, *Stanisław Hozjusz jako humanista (1504-1579). Studium z dziejów kultury renesansowej*, Olsztyn 2004.
- Kasabuła Tadeusz, *Protasewicz Walerian*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 16, red. E. Gigilewicz, Lublin 2012, k. 520-521.
- Keferstein Halina, *Drukarze braniewscy a Korona i biskupstwo*, „Studia Warmińskie”, 27 (1990) s. 175-195.
- Keferstein Halina, *Książka w Braniewie 1565-1628*, Olsztyn 1978, mps, *Praca doktorska wykonana pod kierunkiem prof. dr. K. Głombiowskiego w Zakładzie Nauki o Książce Uniwersytetu Gdańskiego*, Biblioteka Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie, sygn. Rkps 567.
- Keferstein Halina, *Wydawnicze związki drukarzy braniewskich z Koroną i biskupstwem (od 1589 do 1773 r.)*, „Studia Warmińskie”, 27 (1990) s. 175-195.
- Kempa Tomasz, *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549-1616), wojewoda wileński*, Warszawa 2000.
- Kiliańczyk-Zięba Justyna, *Sygnety drukarskie w Rzeczypospolitej XVI wieku. Źródła ikonograficzne i treści ideowe*, Kraków 2015.
- Klauza Karol, *Grodzicki Stanisław*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 6, red. J. Walkusz, Lublin 1993, k. 170-171.
- Kopiczko Andrzej, *Batory Andrzej*, w: *Słownik biograficzny kapituły warmińskiej*, red. J. Guzowski, Olsztyn 1996, s. 16-17.
- Kopiczko Andrzej, *Bużeński Stanisław*, w: *Słownik biograficzny kapituły warmińskiej*, red. J. Guzowski, Olsztyn 1996, s. 30-31.
- Kopiczko Andrzej, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1525-1821*, cz. 2: *Słownik*, Olsztyn 2000.
- Kopiczko Andrzej, *Kromer Marcin*, w: *Słownik biograficzny kapituły warmińskiej*, red. J. Guzowski, Olsztyn 1996, s. 134-135.
- Kopiczko Andrzej, *Montanus Maciej*, w: *Słownik biograficzny kapituły warmińskiej*, red. J. Guzowski, Olsztyn 1996, s. 169-170.
- Kopiczko Andrzej, *Treter Tomasz*, w: *Słownik biograficzny kapituły warmińskiej*, red. J. Guzowski, Olsztyn 1996, s. 257.
- Korewa Jan, *Z dziejów diecezji warmińskiej w XVI. Geneza braniewskiego Hosianum*.

- Przyczynek do dziejów zespolenia Warmii z Rzeczpospolitą (1549-1564)*, Poznań-Warszawa-Lublin 1964.
- Korotajowa Krystyna, *Oficyna braniewska 1589-1773*, Olsztyn 1964.
- Kosman Marcelli, *Radziwiłł Jerzy*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 16, red. E. Gigilewicz, k. 1133.
- Kosman Marcelli, *Radziwiłł Mikołaj Krzysztof, zw. Czarnym*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 16, red. E. Gigilewicz, Lublin 2012, k. 1131.
- Laucevičius Edmundas, *XV-XVIII a. knygų įrašimai Lietuvos bibliotekose*, Vilnius 1976.
- Lichański Jakub Z., *Oprawy książek ze zbiorów Biblioteki Collegium Societatis Iesu w Braniewie. Wstęp do badań*, „Rocznik Biblioteki Narodowej”, 37-38 (2006) s. 220-240.
- Lulewicz Henryk, *Gniewów o unię ciągnął dalszy. Stosunki polsko-litewskie w latach 1569-1588*, Warszawa 2002.
- Misiurek Jerzy, *Kromer Marcin*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 9, red. A. Szostek, Lublin 2002, k. 1305-1306
- Misiurek Jerzy, Fałczyk Beata, *Hozjusz Stanisław*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 6, red. J. Walkusz, Lublin 1993, k. 1257-1260.
- Monumenta Historiae Warmiensis oder Quellensammlung zur Geschichte Ermlands*, Bd. 4, Abt. 3: *Bibliotheca Warmiensis*, Braunsberg-Leipzig 1872.
- Natoński Bronisław, *Humanizm jezuicki i teologia pozytywno-kontrowersyjna od XVI do XVIII wieku. Nauczanie i piśmiennictwo*, Kraków 2003.
- Natoński Bronisław, *Jezuici a Uniwersytet Krakowski w XVI wieku*, Kraków 2002.
- Natoński Bronisław, *Początki i rozwój Towarzystwa Jezusowego w Polsce 1564-1580*, w: J. Brodrick, *Powstanie i rozwój Towarzystwa Jezusowego*, t. 1, Kraków 1969.
- Natoński Bronisław, *Szkolnictwo jezuickie w Polsce w dobie kontrreformacji*, w: *Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce*, red. J. Paszenda, Kraków 1994, s. 34-62.
- Nowicka-Struska Anna, *Treter Tomasz*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 19, red. E. Gigilewicz, Lublin 2013, k. 1009-1010.
- Obląg Jan, *O początkach Kolegium Jezuickiego i Seminarium Duchownego w Braniewie*, „Studia Warmińskie”, 5 (1968) s. 5-41.
- Okopień Jan, *Pionierzy czarnej sztuki 1473-1600*, Warszawa 2002.
- Otto Freymuth, <http://ksiaznica.torun.pl/o-nas/jubileusz/jubileusz-85-lecia-wojewodzkiej-biblioteki-publicznej-ksiaznicy-kopernikanskiej/jubileusz-85-leca-gala/otton-freymuth/> (dostęp: 12.04.2019).
- Pawlak Marian, *Dzieje fundacji Jana Preucka w XVII-XVIII w.*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Historia”, 20 (1985) s. 51-74.
- Piechnik Ludwik, *Gimnazjum w Braniewie w XVI w. Studium o początkach szkolnictwa jezuickiego w Polsce*, „Nasza Przeszość”, 7 (1958) s. 5-71.
- Piechnik Ludwik, *Jezuickie seminaria diecezjalne w Polsce (1564-1773)*, w: *Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce*, red. J. Paszenda, Kraków 1994, s. 75-96.
- Piechnik Ludwik, *Początki Akademii Wileńskiej (1569-1600)*, „Nasza Przeszość”, 40 (1973) s. 5-173.
- Piechnik Ludwik, *Początki Akademii Wileńskiej 1570-1599*, Rzym 1984.
- Piechnik Ludwik, *Seminarium w Braniewie*, w: L. Piechnik, *Seminaria diecezjalne w Polsce prowadzone przez jezuitów od XVI do XVIII w.*, Kraków 2001, s. 20-68.
- Piechnik Ludwik, *Starania biskupów warmińskich i jezuitów polskich o przekształcenie Kolegium w Braniewie na uniwersytet*, „Studia Warmińskie”, 5 (1968) s. 67-76.
- Piechnik Ludwik, *Związki kulturalne dawnej Akademii Wileńskiej z Zachodem*, w: *Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce*, red. J. Paszenda, Kraków 1994, s. 115-130.

- Rachuba Andrzej, *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569-1763*, Warszawa 2002.
- Szorc Alojzy, *Andrzej Batory*, w: *Poczet biskupów warmińskich*, red. S. Achremczyk, Olsztyn 2008, s. 183-192.
- Szorc Alojzy, *Kolegium jezuickie*, w: S. Achremczyk, A. Szorc, *Braniewo*, Olsztyn 1995, s. 163-170.
- Szorc Alojzy, *Kolegium jezuickie w Braniewie i jego księgozbiór 1565-1626*, Olsztyn 1998.
- Szorc Alojzy, *Marcin Kromer*, w: *Poczet biskupów warmińskich*, red. S. Achremczyk, Olsztyn 2008, s. 169-182.
- Szorc Alojzy, *Oficina braniewska*, w: S. Achremczyk, A. Szorc, *Braniewo*, Olsztyn 1995, s. 175-180.
- Szorc Alojzy, *Sługa Boży Stanisław Hozjusz*, Olsztyn 2011.
- Szorc Alojzy, *Stanisław Hozjusz*, w: *Poczet biskupów warmińskich*, red. S. Achremczyk, Olsztyn 2008, s. 149-168.
- Szorc Alojzy, Kopiczko Andrzej, *Wyższe Seminarium Duchowne „Hosianum”*. Zarys dziejów, Olsztyn 1995.
- Tazbir Janusz, *Skarga Piotr*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 38, z. 1, red. H. Markiewicz, Warszawa-Kraków 1997, s. 35-43.
- Topolska Maria Barbara, *Spółeczeństwo i kultura w Wielkim Księstwie Litewskim od XV do XVIII wieku*, Poznań-Zielona Góra 2002.
- Trypućko Józef, *The catalogue of the book collection of the Jesuit College in Braniewo held in the University Library in Uppsala*. Vol. 2: *The 16th and 17th century books = Katalog księgozbioru Kolegium Jezuitów w Braniewie zachowanego w Bibliotece Uniwersyteckiej w Uppsali*. T. 2: *Druki XVI-XVII w.*, oprac. M. Spandowski, Sławomir Szyller, Uppsala-Warszawa 2007.
- Umiński Józef, *Zapomniany rysownik i rytownik polski XVI wieku, ks. Tomasz Treter i jego Theatrum virtutum D. Stanislai Hosii*, „Collectanea Theologica”, 13 (1932), s. 13-59.
- Urban Waclaw, *Akademia Krakowska w dobie reformacji i wczesnej kontrreformacji (1549-1632)*, w: *Dzieje Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1364-1764*, t. 1, red. K. Lepszy, Kraków 1964, s. 253-307.
- Wagner Arkadiusz (red.), *Włoskie wpływy w polskim intrologatorstwie XV-XVI wieku, w: Tegumentologia polska dzisiaj*, Toruń 2015, s. 81-106.
- Walczak Bogdan, *Język litewski w Wielkim Księstwie Litewskim*, „Scripta Neophilologica Posnaniensia”, 18 (2018) s. 231-237
- Warmiński Jan, *Grzegorz XIII*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 6, red. J. Walkusz, Lublin 1993, k. 341-342.
- Weintraub Wiktor, *Udział Prus Księżęcych w Reformacji Polskiej. Przegląd badań*, „Reformacja w Polsce”, 61 (1934) s. 38-63.
- Wojtkowski Julian, *Katalog druków XVI wieku Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego Metropolii Warmińskiej „Hosianum” w Olsztynie*, Lublin 2012.

II.3 Karta tytułowa jedyne na świecie egzemplarza *Agenda Parva* (Braniewo 1622).
(Fot. T. Garwoliński)

II.4 *Agenda Parva* – fragment dialogu kapłana z wiernymi podczas udzielania sakramentu chrztu w języku łotewskim, estońskim, polskim i niemieckim.
(Fot. T. Garwoliński)

**TRACES OF THE ACTIVITY OF JESUIT PUBLISHING HOUSES IN VILNIUS
AND BRANIEWO AT THE TURN OF THE 16TH AND 17TH CENTURIES
IN THE COLLECTION OF 'HOSIANUM' LIBRARY IN OLSZTYN
AS AN EXAMPLE OF INTEGRATION PROCESSES
IN THE POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH**

Summary

The library of the 'Hosianum' Higher Theological Seminary of the Warmia Metropolis in Olsztyn is the 'descendant' of the library of the Jesuit College in Braniewo, founded in 1565 by Cardinal Stanisław Hozjusz. It is not surprising that a large number of its historical book collection was printed in Jesuit publishing houses in Vilnius and Braniewo. The article is an attempt to discuss the old prints from the turn of the 16th and 17th centuries, which were produced in those publishing houses and preserved in the collection of the seminary library, as a reflection of the Jesuits' activity in the context of broader religious, social and cultural processes, considering the books as an element of cultural heritage, but also as a carrier of culture, knowledge and science. The author was prompted to do so by the 450th anniversary of the Lublin Union.

Having abandoned his Calvinistic confession, Mikołaj Krzysztof Radziwiłł, nicknamed 'the Orphan', moved his printing workshop from Brest to Vilnius. The printing house was owned by M.K. Radziwiłł, but it operated under the care of the Jesuits and produced almost exclusively books of the Jesuit community. The duke probably handed over the publishing house to the Jesuit college in 1586. The Vilnius printing house is one of the oldest Jesuit workshops in Poland. The most famous authors of printed materials embossed there included: Piotr Skarga, Emanuel Vega, Stanisław Grodzicki and Marcin Śmiglecki. The dissertation of P. Skarga, *Pro Sacratissima Eucharistia* (1576), launched the operation of the Vilnius publishing house.

One of the most interesting and valuable prints from the publishing house in Braniewo is *Agenda Parva* (1622). The work was intended for numerous Jesuit missions covering not only the Lithuanian province, but also Livonia. It is not only the sole surviving copy in Poland, but also in the world. An interesting and quite rare print from the Braniewo printing house is *Hierosolymitana peregrinatio*. It is the first Polish printed report from a journey to the Holy Land. It was written by M.K. Radziwiłł.

An example of cooperation between the publishing houses in Braniewo and Vilnius is the so-called Braniewo binding, which was developed in the last quarter of the 16th century. The tools used to produce it were taken over by a bookbinder later operating in Vilnius and associated with the Vilnius academy, and were in use until 1650.

Keywords: Jesuit College in Braniewo; Braniewo publishing house; Jesuit College in Vilnius; Vilnius Academy; Vilnius publishing house; Library of the 'Hosianum' Higher Theological Seminary of the Warmia Metropolis; old prints

Translated by Marek Robak-Sobolewski